

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра теоретичної і практичної філософії

Принципи та головні особливості етики І. Канта

Principles and main features of Kant's ethics

Кваліфікаційна робота за напрямом підготовки 033 «Філософія»

на здобуття кваліфікаційного рівня бакалавра філософії

Студент-виконавець

IV курс, ОР «Бакалавр»

Шильников Макс Сергійович

Науковий керівник:

Богачов Андрій Леонідович

доктор філософських наук,

професор кафедри теоретичної і практичної філософії

Допущено до захисту:

на засіданні кафедри теоретичної

і практичної філософії

Протокол №___ від_____ 2022 р.

Зав. кафедри теоретичної і практичної філософії,

доктор філософських наук, професор,

Шашкова Людмила Олексіївна

Київ-2022

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОБҐРУНТУВАННЯ ЕТИКИ. ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	7
ПІДРОЗДІЛ 1. МЕТА ТА СМИСЛ ЕТИКИ	7
ПІДРОЗДІЛ 2. РОЗМЕЖУВАННЯ ПРИРОДНОГО-МОРАЛЬНОГО І ВІДПОВІДНИЙ ПОДІЛ НА ТЕОРЕТИЧНУ І ПРАКТИЧНУ ФІЛОСОФІЮ	13
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ	16
РОЗДІЛ 2. АНАЛІТИКА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ЕТИКИ КАНТА ...	17
ПІДРОЗДІЛ 1. ПОЯВА ІДЕЯ ДОБРОЇ ВОЛІ ТА ДИСКУСІЯ ПРО ПРАВО БРЕХАТИ В КОНТЕКСТІ ОБОВ'ЯЗКУ	17
ПІДРОЗДІЛ 2. АНАЛІТИКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД КАНТОВОЇ ЕТИКИ: ДОБРА ВОЛЯ, ОБОВ'ЯЗОК, МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН, КАТЕГОРИЧНИЙ ТА ГІПОТЕТИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ	24
ЧАСТИНА 1. ДОБРА ВОЛЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК	24
ЧАСТИНА 2. КАТЕГОРИЧНИЙ ТА ГІПОТЕТИЧНИЙ ІМПЕРАТИВИ.....	29
ЧАСТИНА 3. АВТОНОМІЯ. ОБОВ'ЯЗОК ЯК ГАРАНТ СВОБІДНОЇ ВОЛІ	34
ЧАСТИНА 4. КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ ТА ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО МОРАЛІ	42
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ	49
ВИСНОВКИ.....	51
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:	54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Імануель Кант справедливо займає місце найвпливовішого морального філософа не тільки своєї епохи – Просвітництва, але й усього Нового часу [37], відтісняючи як майже сучасних йому Г'юма, Лока та інших представників британської філософії, потім Вольфа, Баумгартена, Гегеля, так і пізніх наступників, починаючи з Ніцше і закінчуючи Попером. Можливо, в етичному дискурсі Кант поступається місцем лише класичним теоріям християнства, якщо враховувати значущість за впливом на розвиток західної цивілізації. Так, етика Канта відтісняє навіть базову етику Аристотеля, тісно вплітаючись у свідомість європейців 19-го і наступних століть, притому в такий спосіб, що західна людина вже ніби народжується із прихованим знанням формули категоричного імперативу в усіх трьох її проявах (що, звичайно, не так: це знання прищеплюється дитині у процесі виховання, людині – протягом соціально-культурної адаптації і подальшого розвитку). Такий чудовий успіх даної етичної доктрини обумовлений рядом факторів. Наприклад, ідейною (але не ідеологічною) спорідненістю із традиційною для європейців християнською етикою або етикою гуманізму, інтуїтивною зрозумілістю категоричного імперативу, а також його схожістю до золотого правила моралі, відомого в усіх великих культурах. Категоричний імператив береться як розширене і доповнене «золоте правило», положення «людина як самоцінна істота та кінцева ціль» відповідає євангельському розумінню любові, а також базовим принципам гуманістичної цивілізації. Проте існує і ряд інших факторів, які роблять етику Канта¹ ідеальною базою для побудови прикладних етичних систем, якою вона й існувала від початку свого зародження. Етику Канта критикували всі його наступники, бажаючи змінити деякі особливості на ті, які вважалися їм більш доречними; звичайно,

---

¹ Етика Канта – це вся система міркувань, тверджень і положень, що стосується сфери свободної волі та є викладеною в більшості праць філософа. В даному разі «етика» є не просто позначенням дисципліни або набором правил, а досконало розгорнутою системою знань, яка включає в себе метафізику, гносеологію, антропологію, політику та релігію. Акценти даної роботи робляться насамперед на чистій етиці.

найяскравіше це можна побачити на прикладах А. Шопенгауера та Г. Гегеля, оскільки вони були головними фігурами у філософії власного часу, обидва виходили з німецької традиції та обидва відчували значний вплив ідей Канта, маючи його за дороговказ вірогідної філософії. Проте етичне вчення (як і «критичне») (*трансцендентальне, яке у обох перетворилося на метафізичне*) обох значно різнилося: здається, що кожен з філософів, включно з наступниками, робив із Канта виключно власні висновки. Хоча сам Кант вважав категоричний імператив безумовним верховним принципом моралі, назва даного принципу тісно закріпилася тільки за Кантом в історії філософії, тоді як споріднені вчення у метафізиці (трансцендентальна філософія, критичний ідеалізм) та естетиці асоціюються також і з іншими філософами, тоді як «категоричний імператив» по праву належить виключно Канту. Категоричний імператив характеризувався як об'єктивний та раціонально-обумовлений і непохитний принцип, який ми повинні наслідувати безвідносно до всіх пристрастей, які одурманюють нас щохвилини. Усі конкретні моральні вимоги базуються на даному принципі, що означає, що всі аморальні дії є ірраціональними, оскільки вони порушують категоричний імператив.

Кант пов'язує мораль та розум, вирішуючи древню дискусію про те, чи може розумна людина бути злою. Питання в такій формі можна знайти у різних джерелах: наприклад, одне з найвідоміших місць його вживань (а також місце його «народження») – діалог Платона «Протагор», де Сократ, обговорюючи разом з Протагором поему Симоніда, каже: *«Я по крайній мері думаю: ніхто из мудрых людей не считает, что какой-нибудь человек может охотно заблуждаться или охотно творить постыдные и злые дела; они хорошо знают, что все, делающие постыдное и злое, делают это невольно»* [33, с. 458]. Діалог «Менон» розповідає про те саме [32]. Сократ вважає, що ніхто не бажає ані собі, ані іншим зла, оскільки прагнення до зла – це прагнення до нещастя, а ніхто не бажає бути нещасливим, точніше, ніхто розумний (раціональний). Ця раціоналістична лінія європейської філософії, яка дала старт принципам західної науки, неодноразово критикувалася т. з.

іраціоналістами, особливо Ф. Ніцше та С. К'єркегором (у його відомій полеміці з Гегелем) [28]. Проте наразі мова йде про етику Канта, яка наслідує такий підхід до трансценденталії «благе» та категорії «розумне». Кант не був єдиним філософом, який пов'язував «добро» та «розум»: його однодумцями були також Т. Гобс, Дж. Лок, Фома Аквінський. Кантова головна праця з етики – «Основи метафізики моральності», ідеї з якої пізніше доповнювалися та розширювалися у інших працях: «Критика практичного розуму», «Метафізика моралі», «Антропологія з прагматичної точки зору», «Релігія в межах лише розуму» тощо. Окрім такого видатного історико-філософського, політичного та юридичного, а також визначального значення для створення сучасної ліберальної демократії та формування т. з. «довгого миру» [31], етика Канта досліджується безліччю сучасних науковців, філософів, викладачів, студентів та інших академічних і неакадемічних діячів по всьому світу.

Предмет дослідження. Головні концептуальні засади етики Канта: воля та добра воля, закон, мораль, категоричний та гіпотетичний імператив. Змістове поєднання та суттєві зв'язки між даними поняттями.

Об'єкт дослідження. Інтелектуальний філософський спадок Імануеля Канта, переважно (але не цілком) виражений у праці «Основи метафізики моральності». Точна інформація щодо використаних джерел знаходиться в розділі «Перелік використаної літератури».

Мета дослідження. Детальна теоретико-філософська аналітика основних концептуальних засад кантової етики задля доведення чи спростування їхньої претензії на статус виключних метаморальних суджень.

Завдання дослідження:

1. Визначення основних елементів етики Канта з-поміж всього загалу філософських суджень.
2. Аналітика та розробка категоричного імперативу як верховного морального принципу, а також аналітика інших принципових структурних елементів етики.

3. Порівняння категоричного імперативу та золотого правила моралі зі створенням відповідних висновків у сфері практичної філософії.
4. Детальний розбір максими щодо заборони брехати та аналітика знаменитого есе «Про уявне право брехати із почуття любові до людини».²

---

² «О мнимом праве лгать из человеколюбия» [28].

РОЗДІЛ 1. ОБҐРУНТУВАННЯ ЕТИКИ. ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Підрозділ 1. МЕТА ТА СМИСЛ ЕТИКИ

Основною ціллю етики³, на думку Канта, є встановлення (або віднайдення) фундаментального принципу метафізики моралі або т. з. *морального закону*, який Кант розуміє як систему апріорних моральних принципів, які застосовують категоричний імператив до людської особи в усі часи та в усіх культурах. В «Основах...»⁴ Кант аналізує та пояснює погляди теорії «здорового глузду» (common sense) щодо моралі, включаючи поняття «доброї волі» та «обов'язку». Взагалі, «Основи метафізики моральності» націлені на знаходження та викладення принципу або принципів, на яких засновані всі наші моральні судження.

Моральні судження повинні бути такими, що будь-яка нормальна, доросла, адекватна людина могла би погодитися з ними за умови раціонального розмислу. Така точка зору Канта на поєднання раціонального та морального нерідко засуджується сьогодні через надмірний оптимізм відносно глибини співпадіння моральних суджень. Можливо, потрібно вважати, що він спирається на популярне та глибоко вкорінене в розумах більшості населення моральне судження, але не на судження справжнього морального скептика, який повинен існувати у працях з етики. Моральним скептиком можна вважати людину, яка має сумніви щодо того, чи варто йому діяти морально, і чия поведінка залежить безпосередньо і виключно від раціональних філософських обґрунтувань. Так, наприклад, коли в останньому розділі «Основ...» Кант ставить перед собою другу фундаментальну ціль, а саме – встановлення даного основоположного морального принципу як вимоги власного практичного розуму кожної людини, його висновок не відповідає на запити тих, хто хоче отримати доведення, що ми дійсно пов'язані обов'язком.

---

³ Варто зазначити, що звична україномовному середовищу «етика» в англomовному часто перетворюється на «моральну філософію». Дане дослідження схильне оперувати саме першим терміном виключно з позиції того, що «етика» є прикладом більш усталеного терміну.

⁴ Тут і далі – скорочення назви «Основи метафізики моральності».

Він засновує даний проект на ідеї, що істоти з раціональною волею мають автономію. Даний аргумент спрямований на метафізичне розуміння волі. Такі міркування призводять до того, що стороння особа, аналізуючи дані аргументи, визнає, навіть якщо вона є тим самим моральним скептиком: Кант намагається обґрунтувати поняття обов'язку, апелюючи до поняття автономії. Аналізуючи поняття загальних моральних концепцій, таких як «обов'язок» та «добра воля», Кант прийшов до думки про те, що ми є настільки вільними та автономними істотами, наскільки є моральними. Ще в «Критиці чистого розуму» Кант намагався довести, що кожне явище має свою причину. Між цими двома твердженнями існує глибинний зв'язок: якщо каузальний детермінізм істинний, тоді ми не можемо мати такої свободи, як передбачає мораль, яка також підлягає каузальному детермінізму (є причиново-наслідковою), яка може бути активною незалежно сторонніх причин, які її визнають. Кант вважав, що єдиний можливий спосіб вирішення даної проблеми – це знамените розрізнення феноменів та ноуменів. Феномени ми знаємо у досвіді, тоді як ноуменами є те, що ми можемо лише мати в розумі, але не в досвіді. Наше пізнання та розуміння емпіричного світу може виникати лише в межах наших чуттєвих та когнітивних здібностей. Однак ми не повинні думати, що все вищесказане може бути істинним по відношенню до речей самих по собі, оскільки нам бракує «інтелектуальної інтуїції»⁵, яка необхідна для вивчення подібних речей. Це розрізнення дозволяє нам вирішити антиномію вільної волі шляхом інтерпретації тези про те, що вільна воля може існувати в якості речі самої по собі, а також інтерпретуючи антитезу, що кожне явище має феноменальну причину. Так, мораль передбачає, що її суб'єкти в інтелігібельному світі здатні діяти згідно з їх власним вільним вибором в чуттєвому світі, в якому діє каузальний детермінізм.

Хоча найголовнішою ціллю моральної філософії Канта є створення верховного принципу моралі, дана ціль не є єдиною, оскільки етика взагалі

---

⁵ Відомо, що можливість такої інтуїції Кант, на відміну від своїх раціоналістичних попередників та класичних німецьких наслідників, відкидав.

звертається до особистості із питанням «Що я повинен робити?», відповідь на яке потребує набагато більших зусиль, аніж просто повідомлення персоні та обґрунтування задля неї категоричного імперативу. Окрім того, Кант вважав, що етика повинна характеризувати та пояснювати обов'язки, які мораль накладає на розумних істот в сфері їхньої психології та соціальної взаємодії. Ці теми також розглядаються в центральних главах «Критики практичного розуму» де мова йде про релігію, а також в «Метафізиці моралі» та «Антропології з прагматичної точки зору». Відповідь на питання «Що я повинен робити?» повинна враховувати також політичні та релігійні вимоги практичного розуму, що і демонструється Кантом: кожен з цих типів вимог також є частиною морального обов'язку та обговорюється у етичних працях. Врешті-решт, етика повинна давати відповідь на питання про те, що є кінцевою метою людських зусиль у сенсі того, до чого вони наближуються. Етика досліджує також вище благо у відношенні моралі. В «Критиці практичного розуму» Кант доводить, що таким вищим благом для людства є поєднання моральної чесноти із щастям, де перше є умовою другого. На жаль, чеснота не забезпечує благополуччя та може навіть суперечити йому. Окрім того, Кант вважав, що в цьому житті не існує реальної можливості морального вдосконалення, і тому мало хто з нас заслуговує на щастя, яким нам пощастило володіти. Розум не може довести або спростувати існування Божественного Провидіння або безсмертя душі, тобто не може довести існування речей, які можуть забезпечити нам справедливе обґрунтування володіння щастям та моральне вдосконалення. Кант стверджував, що для розуму в моральних питаннях постулати безсмертя душі та забезпеченого Богом досягнення благополуччя є необхідними.

У всіх своїх етичних працях Кант час від часу повертається до питання про метод, яким повинна користуватися етика для досягнення своїх цілей. Основною темою даних дискусій є те, що фундаментальні філософські питання моралі повинні розглядатися апріорно, проте така настирливість Канта у виборі апріорного метода та встановлення основоположних

моральних принципів не завжди відповідає його власній практиці. «Метафізика моралі», наприклад, повинна бути заснована на апріорних раціональних принципах, проте велика кількість специфічних обов'язків, які описує Кант, разом з деякими аргументами, які він наводить у їх підтримку, засновані на багатьох фактах про людей та їх відносини, які ми маємо з досвіду.

Зрозуміло, чому Кант наполягає саме на апріорному методі: «Метафізика моралі» була б, так чи інакше, доповіддю про характер та структуру моральних зобов'язань – категоризацією обов'язків та цінностей. В межах даного проекту можна було б роздивитися такі питання, як: «Що таке обов'язок?», «Які види обов'язку існують?», «Що таке благо?», «Які види благ існують?», – тобто метафізичні питання, які потребують метафізичних принципів дослідження та доведення, які встановлюються виключно апріорним методом. Можливо, саме цей аргумент підштовхував Канта до наполягання на апріорному методі, хоча зовсім не всі його міркування щодо апріорного методу свідчать про це. Нижче наводяться три міркування на користь апріорних методів:

1. Етика початково потребує аналізу наших моральних концепцій, і ми повинні зрозуміти та визначити поняття «доброї волі», «обов'язку», «зобов'язання», а також їх логічне відношення один до одного, перш ніж ми зможемо визначити, чи справедливим є наше використання даних концепцій. Звичайно, аналіз концепцій є апріорним аналізом та, відповідно, апріорним методом.
2. Друга причина, з якої Кант вважав, що фундаментальні питання етики повинні розглядатися апріорним методом, така: головним предметом етики є *характер* та *зміст* принципів, які необхідно визначають раціональну волю. Звичайно, навіть якщо ми погоджуємося з Кантом в тому, що етика повинна починатися з аналізу, а також в тому, що аналіз повинен бути цілком апріорним, це не пояснює чому абсолютно всі фундаментальні питання етики повинні бути розглянуті апріорно. Дійсно, одна з найважливіших цілей етики Канта – показати, що ми,

раціональні істоти, пов'язані моральними вимогами, і що повністю раціональні істоти наслідують їх. Кант визнає, що його аналітичні аргументи на користь категоричного імперативу є недостатніми самі по собі, оскільки найбільше, що вони можуть продемонструвати, це те, що категоричний імператив є найвищим принципом моралі, якщо такий принцип взагалі існує. Кант повинен розглядати можливість того, що *мораль сама по собі є ілюзією*, демонструючи, що категоричний імператив є дійсно безумовною вимогою розуму, яка застосовується до нас. Навіть хоча Кант вважав, що проект «створення» категоричного імперативу повинен здійснюватися апіорно, він не думав, що ми можемо продовжувати даний проект просто аналізуючи наші моральні концепти або вивчаючи поведінку інших людей. Натомість потрібним є синтетичний апіорний аргумент, який починається з ідей свободи та раціональних істот, а також критично розглядає природу та межі даних можливостей.

3. Фундаментальні проблеми етики повинні розглядатися апіорно також через те, що такою є сама природа моральних вимог. Це третій аргумент, який Кант наводить для обґрунтування апіорного методу, і який, здається, має величезне значення для Канта: моральні вимоги являють собою безумовну необхідність. Апостеріорний метод виглядає непригідним для виявлення та встановлення того, що ми *мусимо* робити, незалежно від того, бажаємо ми це робити чи ні. Апостеріорний метод тільки можемо сказати нам, що ми *робимо*. Так, апостеріорний метод пошуку та встановлення головного принципу моралі, який би створював такі вимоги, не буде підтримувати представлення моральних вимог як безумовних. Кантова філософія цілком спрямована на дискредитацію емпіричного методу в метафізиці, що підкріплює даний аргумент: апіорний метод спрямований на безумовні принципи, апостеріорний – на актуальні спостереження. Якщо етика, мораль та її верховний

принцип спираються на безумовні принципи, вони повинні уникати апостеріорного методу.

ПІДРОЗДІЛ 2. РОЗМЕЖУВАННЯ ПРИРОДНОГО ТА МОРАЛЬНОГО І ВІДПОВІДНИЙ ПОДІЛ НА ТЕОРЕТИЧНУ ТА ПРАКТИЧНУ ФІЛОСОФІЮ

Фраза, винесена назвою даного розділу, позначає філософську проблему, яка налічує безліч століть історії дискусій навколо неї. Дана проблема має вирішальне значення не тільки для відокремлення морального, суб'єктного, практичного від природного, теоретичного, об'єктного, але й для визначення людини як гуманної одиниці соціокультурної спільноти (цивілізації). Тобто людина як елемент цивілізації (її кінцева ціль) народжується з визначення морального та відокремлення його від природного, що у філософії Канта має значення також розділення теоретичного як такого, що належить об'єктному від практичного, тобто такого, яке керується свобідною волею (*free will*)⁶ і є суб'єктивним (а не суб'єктивним). Містком, який простягається від «Критики чистого розуму» до «Основ метафізики моральності» є «Канон чистого розуму», тобто один із заключних розділів «Критики чистого розуму», в якому Кант початково бажав накреслити план своєї моральної доктрини, який на виході обмежився лише протоформулою: *«делай то, благодаря чему ты становишься достойным быть счастливым»* [20, с. 473]. Визначення та чітке формулювання морального закону, яким згодом стане категоричний імператив, мало фундаментальне значення для обґрунтування виникнення вільної волі із каузальності природного, яка докорінно від неї відрізняється. Оскільки основними вимогами до закону каузальності є його необхідність та апріорність, які вичерпно надаються у «Критиці чистого розуму» як закони власне розсуду, то це дозволяє сформулювати його чітко та безсумнівно, а також обґрунтовано, що у справі створення морального закону вдається лише на більш пізніх етапах творчості – оскільки створення такого морального закону вимагає наявності фундаменту у вигляді метафізичного принципу,

---

⁶ В даній роботі поняття *«free will»* (*свободная воля*) переважно буде позначено нехарактерною для української мови конструкцією «свобідна воля». Граматично вірним варіантом може здатися саме «вільна воля», оскільки англійське *«free»* перекладається українською як «вільний», так само як і російське *«свободный»*, однак українське «вільний» утворене із іменника «воля». Отже, «вільна воля» – приклад тавтології, оскільки «воля» вже на лінгвістичному рівні позначена «вільною». Мова буде йти саме про свободу волі.

яким і виступає закон каузальності. Для того, щоб визначити змістове наповнення категорій «добра» та «зла», керуючись лейтмотивом раціоналістичної західноєвропейської філософії, яку Л. Шестов називає «гностичною» [36, гл. VII] необхідно спочатку визначити метафізику етики. Тоді всіляка етика ґрунтується на метафізиці, а метафізика є цінною лише як етика, тобто її практичний вияв⁷. Проте метафізика не визначає (і не визначається) виключно етикою, оскільки вона має тісний зв'язок з усім, що стосується практичної філософії. Наразі з Кантом метафізика обумовлюється не тільки етикою, але й антропологією, філософією релігії, політичною філософією та естетикою [29]. Важливим тут є наступне: людина, на думку Канта, наділена здатністю передбачувати, що для неї є корисним та що є шкідливим, і тому людина здатна долати пристрасті та афекти, які в майбутньому призводять до шкоди. Чистий практичний розум повинен позбутися щастя, а також відповідності уявленням про щастя як уявленням про найвище благо, оскільки дані уявлення містять непередбачуваний вплив зовнішніх факторів, які суттєво обмежують автономність діяльного суб'єкта. Виводячи причиновість із свободи, Канту необхідне позитивне визначення, яке можливе тільки за умови переосмислення та перевизначення функцій людської волі. Тоді ж *благо стає вищою ціллю моральної поведінки людини*, що стає можливим завдяки продовженню лінії, накресленої у першій з трьох критик: пізнання природи та пізнання свободи узгоджується за допомогою поєднання теоретичного та практичного розуму, в той самий час критерії достовірності пізнання Кант бере у природознавства, а потім обґрунтовує їх за допомогою трансцендентального методу. Так, теоретичне за Кантом стає тим, що пов'язане з метафізично-природним, тобто тим, що діє за «законами природи».

---

⁷ Одна з популярних точок зору на феномен зв'язку метафізики та етики, що особливо яскраво спостерігається на прикладні суперечливої назви «Етика» для метафізичного твору Спінози, в якому власне етика займає останню частину трактату, поступаючись та базуючись на тому, що можна назвати теоретичною філософією.

Наступною проблемою для Канта є встановлення відповідних законів для свободи (для вільних істот), які неможливо визначити інакше, як у найбільш загальному вигляді, оскільки поведінка вільних істот не є передбачуваною та не піддається формалізації. Аналізуючи поведінку суб'єкта, Кант визначає, що вона спрямована на об'єкти, які мають предикати «добрий» та «злий», і тоді відповідно поведінка суб'єкта диктується «доброю» або «злою» волею. Справа дослідження доброї волі є основоположною, оскільки саме через визначення доброї волі як першоджерела категорії «доброго» можливе наступне дослідження морального. *«Нигде в мире, да и нигде вне его невозможно мыслить ничего, что могло бы считаться добрым без ограничения, кроме доброй воли»* [24, с. 228]. Дана цитата позначає можливість покладання в основу абсолютної необхідності саме поняття доброї волі, яка є чистою волею, волею, яка сама по собі має абсолютну цінність. Ніщо з характеристик людської особистості не має безумовної цінності, якщо воно не затверджується доброю волею. Усі мислимі блага отримують цінність тільки через еманацию в них доброї волі, яка сама має безумовну цінність. Практичний розум – це поєднання волі та теоретичного розуму. Розум, за Кантом, існує задля того, щоб керувати волею, оскільки існування задля самозбереження може відбуватися і без участі розуму, про що нібито свідчить досвід нерозумних тварин. Кант вважає, що той, хто живе простіше, той живе щасливіше, про що знали ще античні скептики школи Піррона. Якщо ж відкинути думку про те, що природа помилилася, наділивши людину розумом, то необхідно віднайти справжню функцію розуму. Такою функцією є створення доброї волі самої по собі. Розум потрібен задля того, щоб утворювати та стверджувати чисту добру волю, оскільки все інше успішно існує і без взаємодії з розумом. Чиста добра воля не існує поза розумом, оскільки вона є виключно інтелігібельним концептом, який не містить нічого емпіричного. Отже, виходячи з вищенаведених розмислів, стає зрозумілим, як Кант приходить до ідеї *закону волі*: моральний закон (закон для свободи) початково не містить жодної волі, він не може також містити жодного

природного чи предметного змісту, він визначає волю безвідносного до будь-якого очікуваного від нього результату. Так з'являється ідея і перший натяк на появу можливого всезагального морального закону (категоричного імперативу): *«Однако что же это за закон, представление о котором, даже безотносительно к ожидаемому от него результату, должно определить волю, дабы последняя могла считаться непременно и безусловно доброй? Так как я лишил волю всех побуждений, которые для нее могли бы возникнуть из соблюдения какого-нибудь закона, то не остается ничего, кроме общей законосообразности поступков вообще, которая и должна служить воле принципом»* [24, с. 238].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Спочатку кантова філософія була запрограмована на створення етики, дисципліни, яка є частиною блоку практичної філософії. Поділ на практичну та теоретичну філософію – в сучасній філософії це, більшою мірою, поділ Канта. У роботах Канта, як це було продемонстровано у даному розділі, панівне місце серед дисциплін практичної філософії займала саме етика, хоча актуальний стан практичної філософії дозволяє зазначати, що окрім етики важливу роль грає політична філософія, економіка, філософська антропологія, естетика та філософія релігії. Етика Канта створювалась на ґрунті трансцендентальної філософії та апріорного і трансцендентально-критичного методів. Вся теоретична філософія була лише фундаментом для появи практичної філософії, метою якої було, по-перше, встановлення верховного принципу моралі, по-друге, розгляд питання свободи волі та інших, що буде проаналізовано у розділі 2. Найсуттєвішим чином етика Канта була розроблена у працях «Основи метафізики моральності» та «Критика практичного розуму». Основоположенням даної деонтологічної етики є поняття доброї волі. Етика Канта поєднує категорії «благе» та «розумне».

РОЗДІЛ 2. АНАЛІТИКА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ЕТИКИ КАНТА

ПІДРОЗДІЛ 1. ПОЯВА ІДЕЯ ДОБРОЇ ВОЛІ ТА ДИСКУСІЯ ПРО ПРАВО БРЕХАТИ В КОНТЕКСТІ ОБОВ'ЯЗКУ

Відома теза про кантівську революцію в теорії пізнання за аналогією коперніканської революції в астрономії. Така революція стала можливою завдяки тому, що попередні мислителі вважали, що суб'єкт «обертається» навколо світу, суб'єкт конструюється світом, а трансцендентальний ідеалізм проголошував, що саме суб'єкт конструює світ. Схожа революція мала місце і в етиці Канта: здійснюється поворот в оцінці залежності між волею та змістом її цілей: попередні етичні мислителі проголошували доброю тільки ту волю, яка обирала досконало відомі добрі цілі, тоді як Кант називає доброю ту ціль, яку обирає добра воля. Різниця очевидна. В «Критиці практичного розуму» він зрозуміло говорить про це: *«...понятие доброго не должно быть выведено из предшествующего [ему] практического закона, а должно служить для этого закона основанием....»* [19, с. 380]. Воля більше не «обертається» навколо блага самого по собі, щоб бути схожою на нього і потім називатися «доброю волею», а навпаки, сама добра воля робить речі та цілі, яка вона обирає, добрими. *Цінність доброї волі полягає в її принципі, безвідносно до цілей, які можуть бути досягнені в ході дії доброї волі.* Оскільки воля знаходиться між формальним принципом апріорі та матеріальним мотивом апостеріорі, то якщо дія здійснюється відповідно з обов'язком, її необхідно повинен визначати формальний принцип, оскільки вона полишається матеріального мотиву. Проте вплив морального закону суттєво відрізняється від впливу зовнішнього закону природи, який «змушує» мою волю діяти саме так, а не інакше. Суть морального закону полягає в тому, що ми знаходимо його в самих собі і починаємо поважати остільки, оскільки він є законом. Кант пише: *«Непосредственное определение воли законом и сознание этого определения называется уважением, так что уважение рассматривается как действие закона на субъект, а не как причина, этого закона. Собственно говоря, уважение есть представление о ценности, которая наносит ущерб моему*

себялюбия» [24, с. 237]. Єдиним законом, який ми можемо поважати безвідносно до матеріальних наслідків, які він несе за собою, може бути тільки всезагальна співвіднесеність із законом дій взагалі, згідно з якою я повинен чинити так і тільки так, щоб моя максима могла стати всезагальним законом. Даний закон повністю анігілює будь-яке емпіричне матеріальне змістовне, щоб надати собі формальний характер самозмушення.

Такий закон є елементом деонтології в етиці, а також наявно демонструє поняття «*етика обов'язку*», оскільки він стверджує не про наслідки, а про обов'язок дії. Якщо людина чинить згідно з обов'язком, то в самій вже дії міститься закон для волі, який дозволяє їй існувати самій по собі обґрунтованій. Задля перевірки правильності максими Кант пропонує просту процедуру самозапитування: *чи погодився б я, щоб моя максима мала всезагальний характер?* Такі практичні експерименти з максимами надають можливість самостійно переконатися у їх відповідності або невідповідності існуванню в якості всезагального закону. Наприклад, якщо справа стосується питання, чи можна брехати, то, за Кантом, мислити необхідно так: якщо б всі люди брехали (з будь-яких причин), то довіряти один одному не було б можливо, оскільки слова кожного не мали б жодного сенсу, оскільки вони могли мати кожне із значень «хиба» чи «істина» в той самий момент часу. Експериментальна перевірка даної максими веде до знищення усіляких обіцянок, тобто дає негативний результат, який не відповідає поняттю обов'язку. Щодо брехні, то більш розгорнуто Кант пише про неї в праці «Про уявне право брехати через гуманність». Так, в даній роботі доводиться думка про те, що брехня в жодній ситуації не є виправданою, навіть якщо необхідність брехати обумовлюється спробою врятувати людське життя; на знаменитому прикладі філософ демонструє, що брехня може як допомогти, так і не допомогти ситуації, тобто її користь не є абсолютно доведеною, тоді як шкода є необхідною (оскільки брехня породжує хибу). Щодо брехні у Канта дослідники підкреслюють також і іншу думку: наприклад, в ряді випадків він вважав припустимими або пряму, або непряму брехню: наприклад, якщо «*враг*

пристаёт ко мне с ножом к горлу и спрашивает, где я храню деньги», то ««ложь в таком случае является ответным оружием... Не существует случая, где моя ложь по принуждению была бы оправдана, за исключением той ситуации, когда признание вынуждено и я уверен, что другой использует его в несправедных целях» [21, с. 202—204]». Так, даний парадокс кантової етики є цікавим з точки зору того, що деякі дослідники, наприклад, Б. Г. Капустін, називають «звіриним егоїзмом» [20]. Наприклад, Кант вважає, що в ситуації крайньої необхідності допустимо відняти життя в іншої людини, щоб зберегти своє: якщо судно потоне та люди, рятуючись, схопляться за дошки, то можна скинути іншого *«с доски, на которой он спасся, дабы таким образом спасти самого себя» [26, с. 131]».* Тобто в разі особистої загрози Кант дозволяє брехати та чинити очевидне зло, тоді як в разі загрози сторонній людині Кант засуджує будь-яку брехню та злу волю. Так, наразі Кант допускається серйозного парадоксу, причина якого полягає в тому, що визнавши правильність міркувань Канта в його есе «Про уявне право...», необхідно визнати невірним його висновок про допустимість брехні у відповідь у якості захисної стратегії. Натомість визнати допустимість брехні у відповідь можна тільки визнавши хід думок Канта в есеї невірним. Одне з головних питань дослідників Канта – як і чому він допустив даний парадокс. Капустін вважає причиною характерною великій філософській системі амбівалентність, суперечність, неузгодженість основних положень, яка відображує амбівалентність пізнання та моральності. З іншого боку, Генрі Елісон, лауреат Міжнародної Кантівської премії, казав, що публікація есею «Про уявне право...» була головною помилкою Канта, що викривила його етичну доктрину [9]. Цікавий факт, що проблема, пов'язана з даним есе, розгортається навколо того, що воно було написано у відповідь на претензії філософа Бенжамена Констана, який критично написав про деякого «німецького філософа», який у своїх моральних розмислах *«дошел до того, что утверждает, будто солгать в ответ на вопрос злоумышленника, не скрылся ли в нашем доме преследуемый им наш друг, — было бы*

преступлением» [23, с. 232], що Кант зрозумів як закид у власну адресу, а потім різко відповів опонентові, називаючи його за аналогією «французьким філософом». Проте цікаво, що протягом усієї історії дослідження Канта оригіналу тексту, того самого тексту, про який писав Констан, не було знайдено аж до моменту, поки Констан про нього не написав. Не знайдено до сих пір ані тексту з питанням, чи можна брехати вбивці, чи ні, ані жодних бібліографічних посилань на Канта чи на інших авторів із вказанням хоча б якогось першоджерела. Тим не менш, такий текст був, і належав він іншому німецькому філософу, однак Кант зарахував його у свій актив і написав відповідне виправдувальне есе.

Питання брехні є одним з центральних в деонтологічній етиці. Одне з найкращих досліджень російською мовою, присвячене йому, це праця Поддьякова А. Н. «Ложь злоумышленнику о местонахождении жертвы и полемика о нравственном принципе правдивости». Окрім вже згаданих вище аспектів парадоксу кантової етики там розглядаються і деякі інші питання – наприклад, парадокс «цінного друга», де мова йде про наступне: уявімо, що друг господаря знайшов його втрачені цінності та бажає їх йому повернути, але ось до господаря заходить злодій, який просить у нього або видати друга (і тоді коштовності злодія не цікавлять), або видати коштовності (і тоді друг залишиться цілим). Так, Кант допускає можливість збрехати в ситуації, якщо вбивцю цікавить друг саме як місце збереження коштовностей, оскільки допустимо брехати, якщо злодій бажає заволодіти безпосередньо твоїми речами. Як зазначає Поддьяков, *«Парадокс «Драгоценный друг» показывает, как в теории, постулирующей абсолютность нормы и, соответственно, абсолютную незначимость различий между какими бы то ни было ситуациями ее применения, происходит измена этой абсолютной норме – причем при изменении даже не всей ситуации, а ее фрагмента: спросив, где находится друг, злоумышленник уточняет, для совершения какого именно преступления ему требуется этот друг в качестве жертвы. Если для ограбления и присвоения драгоценностей хозяина, то злодею можно солгать,*

*а если для убийства друга, то лгать недопустимо» [34]. Досліджуючи слабкі сторони кантової етики далі, він наводить приклад граничних випробувань обов'язком казати тільки правду, створений Алістером Макінтайром [48], де мова йде не про абстрактного вбивцю та не менш абстрактного злодія, а про конкретну історичну ситуацію, а саме – «домогосподарка та нацист». Даний приклад: *«Во время фашистской оккупации Голландии одна домохозяйка укрывала у себя дома ребенка из соседской еврейской семьи с обещанием заботиться о нем... На вопрос посетившего ее нацистского чиновника о том, все ли дети, находящиеся в ее доме, являются ее собственными детьми, она солгала, ответив утвердительно. Как и в примере Канта –Констана, домохозяйка не могла избежать дачи показаний в форме “да – нет”, как не могла избрать умолчание в качестве морально легитимного способа действия» [4, с. 55]. Цілком зрозуміло, що жодної правди про місцезнаходження дитини нацистові не може бути видано, оскільки жодна інформація, яка могла б нашкодити невинним особам, не може спеціально потрапляти до того, хто б став нею зловживати хоча б відповідно до другої формули категоричного імперативу. Справа в тім, що ситуація «домогосподарка та нацист» є більш реальною, демонстративною та краще ілюстративною для аспекту брехні в деонтологічній етиці, оскільки уявити її набагато легше, бо ми достеменно знаємо (завдяки історичній літературі та документальному кінематографу, а також спогадам очевидців), що дані події мали місце. Проте жодній хоча б на якусь частину моральній людині навіть не прийшло б на думку видати інформацію про дітей нацистові, але це обґрунтування, здається, можливе тільки з точки зору іншої, не-кантової моралі. Хоча й це не так, оскільки, як це можна буде побачити в наступному розділі, різні формулювання категоричного імперативу забороняють подібне відношення до людського індивіду, і мова не тільки про формулювання гуманізму, але й про загальний принцип. Чи можемо ми бажати максими «казати злодію тільки правду» в якості всезагального закону? Очевидно, що ні. Навіть не аналізуючи дану ситуацію з точки зору інших етичних систем,**

будь-які види позитивної взаємодії з особою, яка бажає розгортання шкідливих дій на території вашої комунікації (або використовуючи її) є неможливими. Мова йде про заборону, яка надходить від довершених обов'язків, які диктуються моральним законом. Збереження людського життя, особливо в ситуації здійснення верховної несправедливості, коли доросла особа бажає знищити дитину, є довершеним моральним обов'язком, уникнути виконання якого є абсолютно аморальним вчинком, тоді як виказання брехні (з розумінням та прийняттям будь-яких подальших наслідків даної дії) злодію є не недовершеним обов'язком, а моральним вчинком, при цьому не простим, а героїчним (оскільки він передбачає розмін цінності власного життя на цінність життя іншої особи).

Повертаючись безпосередньо до етики та брехні, постає наступне питання: наскільки необхідним та ефективним є моральний закон, якщо він не в силі значно вплинути та тим більше знищити щоденну рутинну брехню індивідів один одному? Чи не є такий закон видумкою нашого розуму, ілюзією, не пов'язаною з реальністю (про що вже йшла мова у розділі 1)? Кант відповідає на ці закиди, що, без сумніву, егоїстичні мотиви в діяльності людей є домінуючими, проте, незважаючи на емпіричну обумовленість поведінки людей як феноменів матеріального світу, у них залишається розум, який стверджує незалежно від всіх явищ те, що повинно бути, навіть якщо цього «повинно» ніколи не відбувалося. Чистий практичний розум не може позичити закон своєї каузальності із можливого досвіду, тому повинен уявляти його разом із законами природи, щоб мати вплив на волю людини. Якщо ж виключити можливість такого впливу, то залишається незрозумілим, навіщо розум має ідею обов'язку, і в той самий час не матимуть смислу міркування про причинність через свободу, оскільки єдиною визначальною основою вчинків буде природня причинність. Можливість причинності із свободи, яку Кант допустив у «Критиці чистого розуму» і яка вже була розглянута вище, дозволяє стверджувати, що практичний розум може діяти незалежно від схильностей і одночасно бути доброю волею, але оскільки людський розум не

може повністю визначати мотиви воління, то воля повинна примушуватися до виконання вимог за допомогою імперативу. *«Императив говорит, таким образом, какой возможный с моей стороны поступок был бы хорошим, и представляет практическое правило по отношению к такой воле, которая не совершает непременно поступка только приниматься во внимание не интерес к предмету, а только интерес к самому поступку и его принципу в разуме (закону)»* [24, с. 252]. Імперативам буде присвячений наступний розділ даної роботи.

Отже, стосовно даного міркування можна прийти такого висновку: Кант запобігав всіляким практично-прикладним застосуванням власної етики з причин, які ми не можемо поки достеменно встановити, однак цілком зрозуміло, що жагою до надмірного абстрагування Кант компенсував фактичну неефективність та аморальність власних етичних розмислів.

ПІДРОЗДІЛ 2. АНАЛІТИКА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД КАНТОВОЇ ЕТИКИ: ДОБРА ВОЛЯ, ОБОВ'ЯЗОК, МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН, КАТЕГОРИЧНИЙ ТА ГІПОТЕТИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ

ЧАСТИНА 1. ДОБРА ВОЛЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК

Аналітика вищезазначених ідей у Канта починається з міркування про те, що єдиним безумовно якісно позитивним є добра воля. Коли фрази «він добра людина», «вона добродушна», «вони бажають добра» є розповсюдженими та широкоживаними, кантова «добра воля» є не такою популярною, оскільки не відповідає сенсу жодної з цих фраз. Так, ідея доброї волі значно ближче знаходиться до древньої християнської ідеї «людей доброї волі» або «доброї особистості». Ідея доброї волі, описана в «Основах...», полягає в тому, що те, що робить добру людину доброю – це наявність в нього волі, яка певним чином визначається за допомогою основоположних моральних принципів. Доброю волею володіє той, хто приймає виключно ті рішення, які, на його думку, є морально гідними, і хто приймає моральні вимоги (умови) самі по собі як визначальні мотиви власної поведінки. Така поведінка, яка визначається відповідними особистісними якостями, є тим, що ми особливо високо цінуємо в людях, цінуємо без обмежень та зауважень. Така безумовна цінність доброї волі має щонайменше дві наступні причини, які можна чітко виділити, а саме:

1. На відміну від інших особистісних якостей та характеристик, не існує таких умов, за яких ми би могли пожертвувати нашою доброю волею або моральною «чистотою» задля досягнення бажаної цілі. Людина, на думку Канта, ніколи не розглядає добру волю як засіб досягнення цілі, який є рівноцінний їй – натомість добра воля завжди має безумовну цінність та не може бути обміняна на будь-що. На відміну від безумовно цінної доброї волі, цінність інших особистісних якостей може бути зменшена або взагалі знищена, тобто, вони можуть втрачати своє значення перед досягненням певної цілі, як-то інтелект, який

використовується в шкідливих цілях, або любов, яка переростає в манію. Не існує жодних уточнень щодо того, що добру волю необхідно поважати *тільки за певних умов*.

2. По-друге, *збереження незмінної вірності моральним принципам* є тією самою умовою, тільки за наявності якої все інше отримує свою цінність, є гідним того, щоб заради нього діяти. Інтелект та задоволення є бажаними та гідними тільки за умовою, що вони не вимагають відмови від базових моральних устоїв. Міркування Канта можна продемонструвати таким прикладом: надзвичайний інтелект, який використовується для того, щоб знищити людство або навіть людину, є негідним, він не вартий самого себе; цінність такого інтелекту повністю знищується; задоволення, отримане аморальним шляхом, не має жодної цінності. Потому цінність доброї волі є єдиним визначальним фактором для інших особистісних цінностей, які мають можливе відношення до сфери морального. Добра воля є формоутворюючим позитивним фактором, безумовним та абсолютним, незалежним від зв'язків з будь-якими іншими моральними поняттями та особистісними якостями.

Якщо казати словами Канта, то добра воля це воля, чії рішення цілком визначаються моральними вимогами або моральним законом. Людина завжди сприймає цей закон як обмеження її природних бажань, і саме тому цей закон застосовуючись до людини перетворюється на імператив або обов'язок. Людська воля, в якій моральний закон має вирішальне значення, створюється усвідомленням обов'язку. Свята або божественна воля, якщо така взагалі існує, хоча і є доброю, але не через те, що вона створюється усвідомленням обов'язку, оскільки така воля не має природніх схильностей та обов'язково задовольняє моральним вимогам, тому не має жодного почуття обов'язку. Саме наявність бажань, які можуть змушувати діяти незалежно від моральних вимог, є тим, що робить доброту людини найважливішим елементом поняття «обов'язок». Так, аналізуючи різноманітні прояви доброти в недосконалих раціональних істот, ми розробляємо ідею про те, що ми повинні керуватися

думкою, що ми вимушені діяти певним чином та що ми, можливо, не завжди будемо задовільнені обґрунтуванням такої діяльності через апеляцію до морального зобов'язання. Кант підтверджує це, порівнюючи мотивацію обов'язком з іншими типами мотивації, наприклад, з мотивацією власного інтересу, самозбереження, симпатії та щастя. Він стверджує, що добросовісні дії за цими мотивами, наскільки б схвальними вони не були, не виражають доброї волі. Якщо припустити, що дія має моральну цінність тільки якщо вона виражає добру волю, то будь-які дії не можуть мати справжньої моральної цінності, якщо тільки відповідність дії обов'язку в таких випадках не має необхідного зв'язку тільки із моральністю. Наприклад, якщо хтось мотивується тільки щастям, тоді, зрозуміло, він не мотивується обов'язком, тоді як тільки якщо хтось мотивується обов'язком, тобто чинить згідно з тим, як йому підказує моральне чуття, і чинить, оскільки поважає моральний закон, тобто має обов'язок, його вчинок буде мати моральну цінність.

Зрозуміло та цілком очевидно, що погляди Канта щодо понять доброї волі та обов'язку стали предметом безлічі суперечок. Супротивники етики обов'язку заперечують, що ми не вважаємо дії, вчинені із почуття обов'язку кращими за дії, вчинені із почуття симпатії, поваги або любові до інших, особливо, якщо мова йде про дії, мотивацією яких є емоційна спорідненість із друзями або родичами. Що ще більше засмучує супротивників етики обов'язку, то це те, що моральні дії повинні мотивуватися виключно почуттям обов'язку, відкидаючи такі традиційно цінні почуття та стосунки, як любов, дружба, симпатія, співпраця, повага, взаємодія, порозуміння. Але захисники етики обов'язку стверджують, що точка зору Канта полягає не в тому, що ми знецінюємо будь-які вчинки, мотивовані чим завгодно, окрім почуття обов'язку, а в тому, що з точки зору практичного розуму дані вчинки разом з їх мотивацією не є вирішальними у сенсі морального обов'язку. Вирішальне значення в діях, які виражають добру волю, має наступне: наслідуючи обов'язок, чеснотна людина завжди буде – і нам би слідувало бути такими (в ідеалі) – визнавати думку про те, що *її узгодження з обов'язком є необхідним з моральної точки зору.*

Мотиваційна структура суб'єкта повинна бути такою, що вона завжди розглядає фактор обов'язку як достатню умову для виконання вимог цього обов'язку. Інакше кажучи, ми повинні твердо зобов'язатися ніколи не чинити інакше, аніж так, щоб цей вчинок був моральним; ми не можемо чинити так, як є морально заборонено, та повинні чинити так, як є морально необхідно. Аргументація прибічників кантової етики тут полягає в тому, що в цьому сенсі *добра воля є повністю сумісна з почуттями та емоціями в усіх проявах їхнього широкого спектру*, та навіть є сумісна із метою культивуації деяких з цих почуттів та емоцій задля того, щоб протистояти бажанням та схильностям, які штовхають нас до аморальної поведінки. Представимо, що ми погоджуємося з Кантом та встаємо на його бік, і тепер нам необхідно знати, чим відрізняється принцип, який визначає та встановлює наші обов'язки від тих принципів, які дають нам мотивацію з інших джерел, тобто не із джерела безумовної цінності. На думку Канта, єдиною мотивацією чинити згідно із обов'язком є *чиста повага до морального закону*. Ось що приходить на думку: обов'язки – це правила або закони певного виду, поєднані з певним відчуттям примушення або стимуляції нашого вибору. Вона надходить від зовнішнього (від інших, зовнішня мотивація) або від внутрішнього (мотивація «з середини»). Наприклад, правила поведінки в певній організації встановлюють та регулюють норми діяльності членів даної організації, а також встановлюють та регулюють покарання за порушення цих норм. Закони країни встановлюють права та обов'язки громадян та забезпечують їх реалізацію за допомогою юридичної сили та політичної влади. Так, якщо ми чинимо певним способом і обґрунтовуємо це нашим громадянським або службовим обов'язком, або патріотичною мотивацією, то така мотивація з'являється саме з чистої поваги до обов'язку, який породжується законом. Отже, вважати себе зобов'язаним виконувати свій обов'язок – це поважати сам закон, який звернений до нас. Проте як би це не було зрозуміло інтуїтивно, насправді, це не те, що мав на увазі Кант. Наприклад, існують ситуації, які мали місце в новітній історії, де юридичні закони не дорівнювали моральним законам, тобто, були

недоброчесними, а, отже, наслідування таких законів не можна вважати вчинком доброї волі. Також варто враховувати, що люди не завжди діють відповідно із законом виключно через те, що вони безумовно поважають закон: люди також бажають зробити свій внесок в підтримання або навіть покращення соціального та цивільного порядку, бажають допомогти правосуддю знайти та покарати злочинців, тоді як самі не бажають бути покарані. *Дійсно, ми поважаємо закони, але тільки тією мірою, якою вони не порушують ті принципи та цінності, які є значущими для нас.* Проте Кант вважає, що якщо вчинок зумовлений обов'язком, то він зовсім не мотивований якимось передбачуваним наслідком або іншою рисою нашої зовнішньої поведінки, за виключенням випадків, коли ці наслідки або риси є характеристикою самого обов'язку. Мотивація наших дій є лише просто відповідністю волі до закону як такого. Діяти з поваги до морального закону, на думку Канта, означає діяти, виходячи з усвідомлення того, що моральний закон є надзвичайно авторитетним принципом, який пов'язує людей, а також відчувати щось, що подібне і до благоговіння, і до трепету, якщо ж ми тільки визнаємо моральний закон як джерело моральних вимог. Люди так чи інакше завжди з повагою ставляться до морального закону, без різниці, чи керуються вони їм, коли вчиняють певні дії, які можуть не відповідати моральним вимогам, які ми все одно вважаємо авторитетними. Погляд Канта на зміст моральних вимог та природу моральних міркувань базується на його аналізі унікальних моральних положень, які змушують діяти. Сила моральних вимог як причин для дії в тому, що ми не можемо ігнорувати його безвідносно до обставин. Базові моральні вимоги зберігають свою силу в будь-якій ситуації, вони є універсальними, тому зміст моральних вимог також є універсальним. Тільки універсальний закон може бути змістом вимог, які мають моральну силу. Всі вищенаведені розмисли приводять Канта до попереднього формулювання категоричного імперативу.

ЧАСТИНА 2. КАТЕГОРИЧНИЙ ТА ГІПОТЕТИЧНИЙ ІМПЕРАТИВИ

Такий шлях міркувань приводить Канта до проголошення верховним принципом моралі категоричного імперативу. Необхідно розібратись детальніше з імперативами та іншою характерною термінологією. *Імператив* – це наказ, звернений до себе самого. Це необхідність, яка накладається свободою, якщо розуміти свободу як «усвідомлену необхідність». Гіпотетичний імператив відрізняється Кантом від категоричного як емпіричний від формального або матеріальний від інтелігібельного, і суть даної відмінності полягає в тому, що гіпотетичний імператив утворює судження форми «якщо хочеш X, потрібно Y», наприклад, «якщо ти хочеш мати гарну зарплату, тобі необхідно бути цінним спеціалістом». Дії, зумовлені гіпотетичним імперативом, здатні втілювати добро, але вони не утворюються з доброї волі, оскільки не отримують мотивації із поваги до закону та обов'язку, що є необхідним фактором морального вчинку за Кантом, як це було розглянуто раніше. Такі дії є добрими всупереч, а не завдяки своїй меті. Діяльність, заснована на формулі гіпотетичного імперативу, є надзвичайно поширеною формою поведінки, проте вона не є моральною. Ось як характеризує даний вид імперативу сам Кант: «...представляют практическую необходимость возможного поступка как средство к чему-то другому, чего желают (или же возможно, что желают) достигнуть» [24, с. 252]. Також Кант виділяє два типи гіпотетичного імперативу, а саме *проблематично-практичний* та *асерторично-практичний*, перший з яких відповідає за вчинки, спрямовані на досягнення *можливої* цілі, а другий – *дійсної*.

Зовсім інший смисл Кант вбачає в категоричному імперативі, який є наріжним каменем його етики, головним принципом його деонтології. Зміст категоричного імперативу цілком пов'язаний з його апіорною формою, а сам імператив є апіорним та синтетично-практичним. Перше формулювання категоричного імперативу є таким: «...существует только один категорический императив, а именно: поступай только согласно такой

максиме, руководствуясь которой ты в то же время можешь пожелать, чтобы она стала всеобщим законом» [24, с. 260]. Цікаво, що сам Кант зазначає, що категоричний імператив є єдиним, проте, як відомо, навіть в межах даного твору будуть зустрічатися ще 2 різні формулювання категоричного імперативу, які не є суттєво тавтологічними, проте значно розширюють і доповнюють його трактування. Можливо, інші 2 версії категоричного імперативу є аналітиками єдиного категоричного імперативу. Поняття «максима», яке зустрічається у даній формулі, Кант трактує як «... субъективный принцип [совершения] поступков, и ее должно отличать от объективного принципа, а именно от практического закона. Максима содержит практическое правило, которое разум определяет сообразно с условиями субъекта (чаще всего с его неведением или же его склонностями), и, следовательно, есть основоположение, согласно которому субъект действует...» [24, с. 260]. Повертаючись до обов'язків, Кант розподіляє їх по відношенню до нас самих та до інших людей, на довершені та недовершені. Наприклад, ми маємо довершений обов'язок не чинити згідно з максимами, які призводять до логічних протиріч, коли ми намагаємося їх зробити універсальними. Наприклад, моральне судження А, в якому мова йде, про те, що «брехати дозволено», призвела би до протиріччя при спробі зробити дане судження універсальним. Така заборона універсалізації максими «брехати дозволено» схожа з обґрунтуванням закону протиріччя в Аристотеля в його найвідомішій формулі: «... невозможно, чтобы одно и то же в одно и то же время было и не было присуще одному и тому же в одном и том же отношении» [3, II, 3 1005b 20–21]. Аристотель обґрунтовує даний закон так, що якщо б щось могло бути і не бути одним і тим самим в той самий момент часу, то нічого б не мало сенсу, оскільки все не було б тим, чим воно є, і тобто єдиним, що реально існувало би, було ніщо. Так, універсалізація максими «можна брехати» каже про можливість існування А і не-А, але тільки не в матеріальному, а в комунікаційному вимірі, що призвело б до взаємного знищення всіх протилежних сенсів. Тому неможливість брехати є довершеним

обов'язком, оскільки при недотриманні даної максими відбувається інтерсуб'єктивна катастрофа. Схожими довершеними обов'язками є заборона на вбивство, крадіжку тощо, тобто деякі фундаментальні гуманні та цивілізаційні заборони, які згодом були виписані та юридично затверджені в Загальній декларації прав людини [15], а також похідний документах. Зміст даного документу покладається на захист базових прав, які є вираженням довершених обов'язків. Щодо недовершених обов'язків, то вони хоча і є заснованими на чистому розумі, допускають певні відхилення в їх практичному втіленні. Оскільки вони певною мірою залежать від суб'єктивних вподобань людства, ці обов'язки є не такими суворими як довершені, проте їх виконання все ж має моральний характер, на відміну від положень гіпотетичного імперативу, який не накладає жодних зобов'язань.

Так, на відміну від довершених обов'язків, ви не отримуєте моральних звинувачень, якщо не виконуєте недовершені обов'язки, проте ви отримуєте моральну нагороду, якщо виконаєте ці обов'язки, оскільки ви вийшли за межі гіпотетичних бажань та взяли на себе обов'язок.

Відмінність між довершеними і недовершеними обов'язками полягає в тому, що недовершені обов'язки ніколи не виконуються досконально. Одним з таких обов'язків є розвиток власних талантів, які теоретично можна розвивати до безкінечності. Проте перше формулювання категоричного імперативу не є єдиним, а інші формулювання, як це можна буде зараз простежити, не є аналітичними, оскільки не виводяться безпосередньо й з очевидністю з першого формулювання. Так, друга формула категоричного імперативу спрямована на осмислення поняття людства. Розглянемо її детальніше. Друга формула, яку Кант називає «*практичним імперативом*», перекладена російською як: «*поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своём лице, и в лице всякого другого так как к цели, и никогда не относился бы к нему только как к средству*» [24, с. 270]. Цілком зрозуміло, що мова йде про надання людині вищої цінності та наслідування ідеалів гуманізму. Кожна раціональна дія повинна ставити перед собою не тільки принцип, але й ціль. Більшість

цілей має певний суб'єктивний характер, оскільки вони є бажаними для втілення тільки в тому випадку, якщо вони співпадають з якимось гіпотетичним імперативом, який та чи інша людина може обрати для себе як бажаний. Свобода волі є джерелом всіх раціональних дій, проте розглядати її як суб'єктивну ціль означає відкидати можливість свободи в цілому. Оскільки автономна свободна воля розумної істоти є єдиним джерелом моральних дій, то твердження про те, що людина є лише засобом для досягнення якоїсь цілі, є суперечливим до першої частини даного речення. З цієї основи Кант виводить друге формулювання категоричного імперативу. Комбінуючи обидві формули, стає цілком зрозумілим, що людина зобов'язана ніколи не використовувати представників людства як засоби досягнення мети. Проте, наприклад, рабовласника б не влаштовував такий хід думок, і він би відстоював своє моральне право на володіння людиною в якості раба, тобто знаряддя втілення його цілей. Таке право йшло б усупереч з категоричним імперативом, який, як вже було сказано, у різних формах покладений в основу сучасного європейського права, є основою гуманістичного світогляду, любові та поваги до людства, а також фундаментальним принципом західної цивілізації. Так, рабовласник не розглядає людину як автономну істоту, він знищує її цінність як самоцілі, перетворюючи її на засіб. Із другої формули можна вивести також необхідність спрямування кожної людської особистості до досягнення її цілей (як у випадку з недовершеним обов'язком). Пояснити це можна так: якщо якась людина прагне вдосконалення себе самого або інших, то його недовершений моральний обов'язок полягає в тому, щоб прагнути досягнення даної цілі для всіх людей рівною мірою, якщо тільки дана ціль не суперечить довершеному моральному обов'язку.

Третя формула категоричного імперативу, яку Кант називає третім практичним принципом волі як вищою умовою узгодження її із практичним розумом, полягає в наступному: *«идея воли каждого разумного существа как воли, устанавливающей всеобщие законы... Воля, следовательно, должна быть не просто подчинена закону, а подчинена ему так, чтобы она*

рассматривалась также как самой себе законодательствующая и именно лишь поэтому как подчиненная закону (творцом которого она может считать самое себя)» [24, с. 273]. Кант стверджує, що перше формулювання викладає об'єктивні вимоги категоричного імперативу: він повинен бути універсальним за формою, щоб стати чимось на кшталт закону природи. Аналогічно, в другій формулі викладаються суб'єктивні вимоги: наявність раціональних істот, які є самоціллю. В результаті цих двох міркувань ми повинні бажати максими, яка може бути одночасно універсальною, але яка не обмежує нашу власну свободу чи свободу інших. Універсальна максима, однак, могла б мати таку форму, якщо б вона була максимою, яку кожен суб'єкт особисто схвалив. Оскільки вона не може бути чимось, що ззовні обмежує діяльність кожного суб'єкта, вона повинна бути обмеженням, яке кожний суб'єкт встановив задля себе. Це міркування приводить до поняття *самодисциплінуючої волі*. Кожен суб'єкт повинен, використовуючи свій власний розум, бажати максими, яка має форму універсальності і не обмежує свободу інших. Так, кожен суб'єкт повинен бажати максими, яка може бути універсальною самодисциплінуючою. В результаті даних міркувань Кант отримує третє формулювання категоричного імперативу, яке є синтезом перших двох. З третьої формули ясно зрозуміло, що категоричний імператив вимагає *автономії*.

ЧАСТИНА 3. АВТОНОМІЯ. ОБОВ'ЯЗОК ЯК ГАРАНТ СВОБІДНОЇ ВОЛІ

Про значущість проблеми свобідної волі в філософії варто виписати окремих розділ, оскільки кожний компетентний читач розуміє, що це питання є одним із найважливіших. Такий розділ наявний і в даній роботі. Майже кожен філософ намагався дати на нього свою власну відповідь. Залишимо безумовно важливий, але недоречний тут історико-філософський екскурс в дане питання за межами дослідження та перейдемо безпосередньо до розгляду питання свободи волі у Канта. Кант приділив значну увагу питанню свобідної волі. Як відомо, він розглядає проблему свободи волі спочатку в трансцендентальному підході як антиномію чистого розуму під номером 3, а саме: *«причинність по законам природи не єть єдинственна причинність, из которой могут быть выведены явления мира в целом. Для их объяснения необходимо признать еще и свободную причинность – нет никакой свободы, но все в мире происходит исключительно по законам природы»* [20, с. 278]. Як він зазначає у «Критиці чистого розуму», антиномія свободи та детермінізму розв'язується через визнання і тези, і антитези істинними (те ж саме вірно і щодо 4-ї антиномії). Антитеза є істинною відносно світу феноменів, який вивчається математичним природознавством, тоді як теза є істинною по відношенню до світу ноуменів, який є інтелігібельним, отже, предметним полем розуму, але розуму не теоретичного, а практичного. *Так, детермінований матеріальний світ належить природознавству, а ноуменальний світ – практичному розуму.* Фактично, практичний розум і є тим поняттям, задля якого Кант створював свою систему трансцендентальної філософії, оскільки тільки він оперує прикладними, «корисними» питаннями і поняттями; саме практичний розум відповідає на питання існування свободи волі, Бога, безсмертя душі, тобто на головні питання філософії. Проте в якій формі і чому існує свобода волі, і до чого вона у сфері практичного розуму? Річ у тім, що практичний розум надає нам можливість наслідувати обов'язок та поважати моральний закон, що гарантує моральну автономію раціонального незалежного суб'єкта, яка

можлива тільки в раціональній істоті. Не-раціональні істоти є не-моральними і позбавлені будь-якої автономії. Дуже цікаво, що в «Основах...» Кант не зосереджується виключно на людях, повсюди згадуючи *«раціональних істот»*. Він, очевидно, має на увазі ще когось, окрім людей, хто міг би володіти свobodною волею, проте не зовсім зрозуміло, про яких раціональних істот йде мова, якщо, наприклад, святі істоти не можуть бути моральними (а тут мова йде саме про взаємопов'язаність морального та раціонального); те ж саме щодо Бога. Тварини не називаються Кантом раціональними істотами, і, отже, є неясним та неочевидним, про яких *«раціональних істот»* йде мова. Тим більше, формулювання категоричного імперативу містять поняття *«людства»* та *«людини»*, але ж ніяких *«раціональних істот»*, *«суб'єктів»* чи *«агентів»* там не можна зустріти.

Перейдемо далі, безпосередньо до розгляду поняття автономії. Більшість дослідників погоджуються з тим, що *«автономія»* (свobodна воля) є виключною власністю раціональних істот. Розуміння ідеї автономії, на думку Канта, це ключ до розуміння та виправдування авторитету, який моральні обов'язки мають для нас. Свобода полягає не в тому, щоб не бути обмеженим або пов'язаним якимось законом чи обов'язком, але в тому, щоб наслідувати моральний закон, що зазвичай дивує тих, хто вперше зіштовхується з етикою Канта. Цей момент є одним із наріжних каменів його деонтологічної етики, який викликає велику кількість дискусій (проте він є не настільки критичним, як у разі з аспектом брехні). Ідея свободи у Канта проголошує можливість бути вільними не ухиляючись від виконання певних обов'язків, а тільки наслідуючи певні власноруч створені закони. Дану ідею можна інтуїтивно зрозуміти по аналогії з ідеєю політичною свободою як автономії. Розглянемо як політична свобода в ліберальних теоріях вважається пов'язаною з легітимною політичною владою: держава є свobodною, коли всі її громадяни пов'язані тільки законами, створеними ними самими, наприклад, прийнятими ними на голосуванні або обраними вибраними представниками. Так, закони даної

держави виражають волю тих громадян, які підкоряються даним законам. Ідея в тому, що джерело легітимної політичної влади є не зовнішнім для громадян, а внутрішнім, внутрішнім до їхньої волі або волевиявлення, притому саме тому, що громадяни держави обрали самі ці закони, вони можуть бути пов'язані ними. Так, автономною державою є та держава, в якій авторитет та влада законів визначається волею громадян даної держави, а не громадян іншої держави, як це буває у випадках окупації або колонізації одної держави іншою, коли закони не мають справедливої влади над громадянами, які не обирали їх. Так само ми можемо вважати людину вільною тільки тоді, коли вона зобов'язана тільки принципами власної волі, а не волі іншого, і тоді ж її дії виражають тільки її волю. Авторитет принципів також є внутрішнім. Так, моральна легітимність категоричного імперативу базується на тому, що він є вираженням власної раціональної волі кожної людини. Саме тому, що розум кожної індивідуальної персони встановлює та виконує владу щодо морального закону, він є авторитетним джерелом для даної персони. Кант стверджує, що ідея автономної волі виникає з розгляду ідеї волі, яка є вільною в негативному сенсі. Раціональна воля – це воля, яка діє, реагуючи на те, що вона сприймає як причину. Це концепція волі, яка не діє під впливом факторів, не пов'язаних із реакцією на очевидні причини. Так, для волі «бути вільним» означає бути фізично та психологічно недоторканим у власній діяльності. Відповідно, поведінка, яка здійснюється через певні розлади мислення, не є вільною в цьому негативному сенсі. Але також Кант вважає, що воля, яка діє детермінованою впливом законів фізики, біології чи психології, не може розглядатися як така, що діє, відповідаючи на причини, тобто не є раціональною. Відповідно, визначеність законами природи концептуально несумісна з тим, щоб бути раціональною волею, вільною у негативному сенсі. Вирішальним кроком в аргументації Канта є його твердження про те, що раціональна воля не може діяти інакше, аніж згідно з ідеєю її власної свободи. Фразу «діяти згідно з ідеєю свободи» легко невірно зрозуміти. Вона не

означає, що раціональна воля повинна вірити, що вона свободна, оскільки як прихильники, так і супротивники свободи волі є однаково вільними за Кантом. Насправді, Кант намагається довести в «Критиці чистого розуму», що ми не маємо раціональних засад для того, щоб вірити в те, що наша воля є свобідною, оскільки це б передбачало надання їм властивості, яку б вони мали, якщо б були речами самими по собі відірвано від феноменів. Звичайно, ми не можемо мати знання про речі самі по собі. З тієї самої причини він не стверджує, що раціональна воля не може діяти без того, щоб відчувати себе свобідною. Відчуття, навіть відчуття свобідної діяльності, не можуть бути використані в апіорній аргументації ствердження (створення) категоричного імперативу, оскільки відчуття оперують емпіричними даними. Один із способів, який допоможе зрозуміти, як це – *«діяти згідно з ідеєю свободи»*, це аналогія з тим, щоб діяти згідно з ідеєю, що в природі існують цілі: хоча, як вважав Кант, не існує раціонального підґрунтя для того, щоб вірити в те, що природній світ є створеним та організованим згідно з якоюсь метою Творцем, дійсні наукові практики часто потребують пошуку цілі того чи іншого хімічного елемента, органу, створіння, навколишнього середовища тощо. Так, хтось може займатись природничими науками шляхом пошуку цілей в природі. Тим не менш, коли, наприклад, еволюційний біолог шукає якийсь орган у якоїсь істоти, він, врешті-решт, не вірить в те, що істота була так створена Божеством (або іншою вищою сутністю), і він відчуває, що істота була так передбачливо задумана. Сказати, що біолог *«діє згідно з ідеєю, що так було задумано Богом»*, означає сказати дещо також про практику біології, а саме: практика біології включає в себе пошук цілей органів живих організмів.. Кант пише, що воля, яка не може виявлятися жодними іншими способами, окрім як згідно з ідеєю про свою свободу, є свобідною з практичної точки зору. Говорячи, що така воля є свобідною з практичної точки зору, Кант говорить, що займаючись вирішенням практичних питань, а саме: намагаючись вирішити, що робити; за що вважати себе та інших відповідальними, – суб'єкт є виправданим, оскільки він дотримується всіх принципів, які були б виправданими за наявності

волевиявлення, яке є самостійним свобідним волевиявленням. Так, після того, як ми одного разу створили набір застережень, правил, законів та директив, які будуть зобов'язувати автономну свобідну волю, ми будемо дотримуватись цих застережень та правил. Суб'єкт тут є виправданим, оскільки раціональна істота може діяти тільки в тому випадку, коли вона прагне бути головною причиною власних дій (аж до першопричини). Так, раціональні істоти є свобідними в негативному сенсі, якщо мова йде про якесь практичне питання. Дуже важливо, що раціональна воля, яка є свобідною в негативному сенсі, повинна бути автономною. Це відбувається, оскільки воля є різновидом причини, а воління кличе за собою діяльність. Кант позичив у Г'юма ідею, що причиново-наслідкова обумовленість є універсальною та регулярною: якщо X викликає Y, то тоді існує універсальний дійсний закон, який пов'язує X та Y [38]. Так, якщо моя воля є причиною моєї діяльності, то діяльність пов'язана з тим видом волі, в якому я задіяний якимось універсальним законом. Але цей закон не може бути законом природи: він не може бути психологічним, фізичним, хімічним чи біологічним законом. Ці закони, які Кант також вважав універсальними, регулюють рухи мого тіла, працездатність мого мозку та нервової системи, діяльність мого навколишнього середовища та її вплив на мене як на матеріальну істоту. Проте ці закони не можуть бути законами, які регулюють мою волю та її діяльність. Вони є несумісними зі свободою моєї волі в негативному сенсі. Виходить, що воля діє згідно із універсальним законом, який не є законом природи, а є законом, джерелом якого є саме Я. Це означає, що розглядаючи моє воління А як негативну свобідну причину моєї А-поведінки, я повинен розглядати мою волю як автономну причину мого воління А, як причину того, що я маю воління А шляхом дії певного закону, який я заклав для своєї волі як раціональна істота. Так, дана формула набуває справедливого та чесного вигляду.

Це дозволяє Канту стверджувати, що раціональна воля настільки, наскільки вона є раціональною, є волею, яка відповідає тим законам, які є дійсними для

будь-якої раціональної волі. Заклик «чинити у відповідності з універсальним неприродним законом» для недовершеної раціональної волі, наприклад, особистої волі кожної людини, є імперативом. Кант запропонував думку, що існує певний зв'язок між цими формальними вимогами та формулюванням категоричного імперативу, який закликає нас чинити відповідно тій максимі нашої волі, яка б могла стати всезагальним законом природи. Проте, як вже давно це підмітили коментатори Канта, наприклад, Томас Гіл [42], не зовсім зрозуміло, який зв'язок існує між твердженням про те, що раціональна автономна воля відповідає будь-яким вимогам універсального закону та більш істотним та суперечливим твердженням про те, що ми повинні оцінювати наші максими так, як нібито вони є універсальними законами природи. Кант не визнавав розриву між законом автономної раціональної волі та категоричним імперативом, але він був очевидно незадоволеним тим, що категоричний імператив у тому вигляді, який він був даний в «Основах...», не доводив, що ми є реально свобідними істотами. В «Критиці практичного розуму» він стверджує, що це просто факт розуму, що наша воля пов'язана категоричним імперативом, і саме цей аргумент він використовує для того, щоб довести, що наша воля є автономною. Відповідно, коли в «Основах...» Кант покладався на сумнівний аргумент в доведенні нашої автономії, а саме на тезу про те, що ми пов'язані моральним законом, в другій «Критиці...» він сміливо стверджує, що моральний закон пов'язує нас з автономією. Очевидна невдача Канта аргументовано встановити автономію волі, та, відповідно, авторитет моральних вимог до нас, не стримала його послідовників від спроб краще та детальніше розробити даний проект. Одна зі стратегій, яку вони обрали нещодавно, полягала в тому, щоб повернутися до аргументів «Основ...». Сам Кант неодноразово стверджував, що дані аргументи є виключно аналітичними, що вони не стверджують, що існує щось таке, що давало б відповідь на поняття, які він аналізує. Оскільки вони є аналітичними, вони не надають нової інформації з відповідних питань, а тільки розкривають зміст вже існуючої. Так, висновки є цілком сумісними з моральністю. Кант вважає, що він

встановив, що раціональні істоти повинні задовольняти свої потреби, оскільки це є аналітикою раціональних істот. Але існує розрив між цим аналітичним твердженням та можливим синтетичним висновком, що раціональні істоти також повинні відповідати іншому принципу практичного розуму, який не заснований на бажаннях, такому, як категоричний імператив. Проте деякі читачі та спеціалісти вбачають тільки перший тип аргументів в кантових «Основах...». Вони будують нові стратегії, які включають в себе телеологічне читання етики Канта, яке спирається на існування абсолютної цінності або самоцілі. Вони починають із заявленого Кантом положення, що така самоціль існує тоді і тільки тоді, якщо категоричний імператив пов'язує всіх раціональних істот і розповсюджується усюди. Якщо це положення є істинним, тоді якщо хтось зможе на незалежній основі довести, що існує щось, що є цінним самим по собі або є самоціллю, то в нього з'явиться аргумент на користь категоричного імперативу.

Одна така стратегія, обрана Крістін Корсгаард [47] та Аленом Вудом [49] покладається на те, що Кант називає людство самоціллю. Напроти, Пол Гайер [41] виступає за те, що свобода є ціллю самою по собі. Обидві стратегії зіштовхнулись з текстовими та філософськими труднощами. Наприклад, для пояснення верховенства принципів та закону над благом в «Критиці практичного розуму» потрібна тонка та обережна інтерпретація. Хоча більшість з тих, хто читає Канта, розуміє автономію як властивість раціональної волі, дехто, як, наприклад, Гіл, вважає, що головна ідея Канта в тому, що автономія є властивістю не волі, а принципів. Суть в тому, що Кант думав, що всі моральні теорії, які були попередницями його етики, збилися зі шляху, оскільки вони зображали фундаментальні моральні принципи як такі, що слугували інтересам тих, хто був ними пов'язаний. На відміну від цього, як вважав Кант, моральні принципи обов'язково повинні бути незацікавленими, не відображати чийсь інтереси, оскільки інтереси не є універсальними. Так, одразу вважаючи, що моральні принципи повинні виражати певні інтереси

(гетерономні принципи), такі теорії знищують можливість створення універсальної та обов'язкової моралі. На відміну від них, категоричний імператив, оскільки він відмовляється від вираження якихось інтересів, передбачає, що раціональні суб'єкти можуть слідувати принципу, який не відповідає їх особистим інтересам (автономному принципу), може повністю обґрунтувати концепцію існування універсальної обов'язкової моралі. Інша стратегія інтерпретації, яка набула широкого розповсюдження в останні роки, зосереджується на кантовому визначенні волі та практичного розуму, запропонованими в «Основах...». Один із способів інтерпретації кантової концепції свободи – це розуміння даної концепції з точки зору свободи та стихійності самого розуму. Такий спосіб передбачає необхідну спрямованість нашої волі на те, що є раціональним та розумним. Бажати чогось, з точки зору даної інтерпретації, означає керувати самим собою згідно з розумом. Однак часто ми не можемо ефективно керувати собою, оскільки ми є недовершеними раціональними істотами, які діють через нераціональні бажання та схильності. В результаті, в одній версії такої інтерпретації ми або діємо і раціонально, і розміркована (і, відповідно, автономно), або ж ми є вимушеними нераціональними причинами діяти певним чином (гетерономно). Однак, така точка зору є невірною. Вона передбачає, що всі ірраціональні дії, і, відповідно, аморальні дії, не є добровільними, та, відповідно, свободними. Більша частина інтерпретаторів не погоджувалась з тим, що така інтерпретація є правильною щодо поглядів Канта. Отже, щодо свободної волі, обов'язку, розрізнення природного та неприродного універсальних законів, а також щодо розрізнення автономії та гетерономії було написано досить.

ЧАСТИНА 4. КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ ТА ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО МОРАЛІ

Золоте правило моралі давно стало загальновідомим фактом на теренах як англomовного, так і інших європейських філософських та культурних дискурсів, в т. ч. російськомовного, хоча за часів СРСР тема золотого правила була відсутньою в етичному дискурсі та у суспільній свідомості. Його формули набувають різного вигляду залежно від відповідних наративів та контекстів, в яких воно з'являється. Так, наприклад, відомо, що золоте правило моралі є спільним місцем культур «осьового часу», воно має різні вираження в артефактах різних культур. Цікавим є таке вираження золотого правила: *«Древнеиудейские тексты содержат рассказ о нетерпеливом юноше, который готов был принять веру при условии, что ему изложит содержание Торы столь компактно, чтобы он мог прослушать его, стоя на одной ноге. Когда он пришел с этим к Хилелу, тот ответил: «Не делай никому того, что ты не хочешь, чтобы было сделано тебе. Это – вся Тора. Остальное – комментарии»* [10, ч. 1]. В даній легенді золоте правило зустрічається в канонічному вигляді та саме в тій формулі, в якій воно є загальновідомим фактом. Аналітика даного уривку може повідати уважному читачеві щонайменше наступне:

1. Золоте правило зустрічається в древніх іудейських текстах.
2. Даний текст має легендарний характер.
3. Золоте правило також має легендарний характер.
4. Золоте правило так чи інакше називається наріжним каменем іудейської культури.

А інтерпретація даних фактів аналітики вже дає більше інформації. Так, древність правила свідчить про те, що воно не є артефактом Нового Часу, плодом якоїсь із модерних епох, надбанням виключно якоїсь однієї релігії, наслідком прогресу чи ще чимось, що можна було б назвати синтетичним, натомість воно є чимось на кшталт базової етичної настанови (або принципу) людини. Золоте правило є обожнюваним серед представників різних верств

населення, різних культур та різних часів, а також є загальноприйнятим і незаперечуваним. Сама суть золотого правила полягає в трьох наступних смислових акцентах:

- 1. Чого не бажаєш собі, не чини іншим.*
- 2. Сам не чини те, за що засуджуєш інших.*
- 3. Як ти хотів би, щоб із тобою чинили інші, так і чини з ними.*

Тут можна побачити не тільки традиційно закинуту супротивниками моральної несуперечності золотого правила негативну настанову «не діяти так, як...», але й цілком слухний принцип діяльності «чини так, як...». В золотому правилі людина розглядається як джерело своїх рішень, причина своїх дій та персон-адресант наслідків цих самих дій. Воно абстрагується від сфери зовнішнього (природного) впливу та концентрується на тих діях, причиною яких є сама особа. Воно змушує цю особу відчувати результати власних бажань на собі ще до того, доки ці бажання не перетворилися у вчинки. Якщо мова йде про негативний смисловий акцент золотого правила, а саме про його заперечення із посиланням на антропологічні та психічні деформації типу садистських, мазохістських, соціопатичних та інших розладів, то така аргументація спростовується тим, що дані явища є відхиленнями від більш-менш чіткою нормою психічного здоров'я, коли мова йде про те, що особа не страждає сама та не завдає страждань іншим. Легше скористатися більш наочним прикладом людської анатомії: хоча й існують люди із полідактилією, більшість людей народжується із 5 пальцями на кожній з рук. Люди в цілому не бажають собі страждань та будь-якої шкоди, отже, золоте правило скеровує їх на те, щоб чинити так, щоб не завдавати шкоди іншим. Зовсім інша річ – це позитивне формулювання, оскільки, хоча й люди в цілому бажають щастя (теза, яка є установою моральної філософії протягом усієї її історії), поняття «щастя» кожним трактується індивідуально. Кожна людина діє з метою отримання найбільшої насолоди, вигоди, користі або радощі для себе, проте якщо щодо насолоди і вигоди справа ще йде про

зрозумілі дії та наслідки, передбачувані із посиленням на звичайну буденну раціональність та ергономічність, то усвідомлення, осмислення і розуміння «користі» або ще більш фантомних «радощів» для кожного є більше інтуїтивним індивідуальним, аніж раціональним загальним аспектом. Власне, незрозумілість та марність подібної моральної формули є тим, що унеможлиблює її повноцінне та усестороннє використання разом із глибокою та достеменною реалізацією задля втілення кінцевої мети.

Безпосередньо до даного дослідження золоте правило має надзвичайно велике значення, оскільки мова йде про те, що Кант в «Основах...» підкреслює нерівнозначність та невзаємозамінність категоричного імперативу та золотого правила. Кант пише: *«Не следует однако думать, что здесь может служить путеводной нитью или принципом тривиальное: quod tibi non vis ... etc... Ведь это положение, хотя и с различными ограничениями, только выводится из вышеуказанного принципа: оно не может быть всеобщим законом, так как не содержит в себе ни основания обязанностей относительно самого себя, ни обязанностей любви к другим... ни, наконец, основания повинных обязанностей по отношению друг другу; так как преступник, опираясь на это положение, стал бы аргументировать против карающих его судей и т.д.»* [24, с. 271]. Саме наведена вище думка про незавершеність золотого правила та його непригідність в якості морального закону доводиться в цій примітці. Кант каже, що золоте правило не пояснює, чому людина повинна бути моральною як по відношенню до себе, так і у ставленні до інших. Воно не гарантує взаємності відносин у випадках ієрархічних відносин типу «бос – найманий працівник», і тому не може бути всезагальним законом. Отже, Кант не приймає золоте правило як всезагальний моральний закон, який можна поставити в один ряд із законом природи, проте він розглядає його тільки як поодинокий випадок категоричного імперативу. Необхідно порівняти дані два моральні принципи.

Золоте правило моралі лише вказує на необхідний шлях поведінки, але не пояснює, чому людина повинна чинити саме так і так, а не інакше. Воно не претендує на те, щоб мати теоретичне обґрунтування, а лише вказує на практичну діяльність, необхідну задля якоїсь мети (як правило, задля досягнення всесвітнього щастя). Категоричний імператив, в свою чергу, має міцне теоретичне етичне обґрунтування, яке, в свою чергу, базується на серйозному метафізичному дослідженні, проведеному Кантом в «Критиці чистого розуму». Кант, окрім того, що надає категоричному імперативові авторства, яке може закріпити даний моральний принцип за окремою людиною, що є особливо важливим в історичному контексті на кшталт даного дослідження для встановлення побічних даних предмету дослідження, є сильним теоретиком та аналітиком, який може надати вичерпну аргументацію власним тезам. Категоричний імператив (але тільки до купи з етикою Канта) пояснює, чому і як саме особа повинна себе поводити, тоді як «голе» золоте правило такого обґрунтування полишене, і його варто віднаходити в кожному відповідному культурному контексті; наприклад, в Новому Заповіті це обґрунтування через спасіння душі. Новий Заповіт, попри проповідь милосердя та щирої любові, апелює до служіння Богу та спасіння душі як до кінцевої мети, і дотримання саме тих, а не інших моральних правил підкріплюється цими трансцендентними мотивами. Цікаво, що трансцендентними вони є не тільки в сенсі їх метафізичного статусу, але й відношення до предмету моралі. Ця трансцендентність може бути віднайдена в етиці консеквенціалізму. Хоча така інтерпретація християнської моралі є не лише не вичерпною, але й однобокою, тому покладатися на неї як на цілком достовірну не варто – такий варіант інтерпретації був зазначений лише заради умовного порівняння з деонтологічною етикою Канта, яка, можна сказати, позбавлена мети, оскільки мета ніколи її не цікавить з точки зору актуальної дії, яка актуалізується лише через те, що вона є самоцінною, оскільки відповідає, по-перше, фактору обов'язку, по-друге, статусу максими, яка б могла стати всезагальним законом, по-третє, розглядає людину виключно як

ціль. Далі, золоте правило не націлене на перетворення злодія на чесотну людину. Ось що пише Гусейнов: «...нравственные правила не делают человека нравственным, а помогают ему быть таковым. И это относится, разумеется, к его отношениям с другими людьми. И прежде всего к ним. Золотое правило не учреждает эти отношения» [10, ч. 2]. Щодо категоричного імперативу, то він, оскільки відноситься до «писаної» та «вченої» етики Канта, створений зовсім в іншому середовищі. Категоричний імператив – це справжнє філософування, яке є цінним саме по собі, а не через те, що може бути так чи інакше застосованим. Справа етики Канта – не перевиховання людини, а обґрунтування деонтологічного статусу етики та віднаходження верховного морального принципу, який не буде допомагати людині бути моральною, а навчить раз і назавжди раціональну істоту бути моральною відповідно із принципами раціональності. Проте і це не найсуттєвіша відмінність цих двох моральних формул. Оскільки золоте правило критикувалось тут через те, що воно не надає жодного змісту своєму принципу (не попереджає, як саме треба діяти, щоб досягти чогось), то категоричний імператив, навпроти, має перевагу, оскільки він є цілковито змістовно завершеним та обґрунтованим у своєму змушенні чинити згідно з обов'язком. Так, у ситуації, коли людина думає, як їй вчинити в тому чи іншому випадку, то користуючись золотим правилом вона має різні стимули, які їй будуть визначати зміст вчинку, хоча їй більшою мірою вони повинні збігатися. Нехай існує ситуація А, в якій індивід запитує себе, як йому вчинити згідно із золотим правилом моралі, тобто що він повинен зробити для іншого, що він би хотів, щоб інший зробив йому, і нехай в ситуації А бажання індивіду та іншого збігаються у 100 із 100 разів, тобто користуючись золотим правилом, індивід буде чинити саме так, як інший вчинив би сам до себе і до індивіда. І нехай існує ситуація Б, в якій індивід не буде запитувати себе, як вчинити по відношенню до іншого, а буде лише діяти згідно з категоричним імперативом. Нехай в межах даної деонтологічної етики він 100 разів із 100 вчинить правильно, і нехай навіть на метарівні незацікавлений сторонній глядач

підтвердить, що 100 із 100 разів вчинок був моральний, то це все одно не нівелює відмінностей між категоричним імперативом та золотим правилом, які полягають у тому, що *золоте правило моралі є позбавленим апріорного синтетичного принципу, згідно з яким одна причина буде завжди мати одну й ту саму дію (або наслідок), незалежно ні від чого, оскільки вона регулюється даним апріорним синтетичним принципом або законом, тоді як золоте правило моралі є емпіричним та випадковим, і одна й та сама дія по ньому хоча й може завжди приводити до одного й того самого наслідку, але це не є неодмінною умовою здійснення дії.* Саме таке міркування на захист диференціації категоричного імперативу від золотого правила міг би навести Кант. Проте такі мислителі як Артур Шопенгауер та Фрідріх Ніцше дотримуються іншої думки: якщо маємо аналогічні вищенаведеним умови, то категоричний імператив в кантовому розумінні спростовується та знецінюється до рівня золотого правила, оскільки вони не мають жодних фактичних, прикладних відмінностей, а лише розмножуються як інтелігібельні об'єкти.

Кант шукав абсолютний закон поведінки, вважаючи, що лише такий закон може бути справжнім верховним принципом моралі, але сформулювавши його, на думку Гусейнова: *«...он обнаружил, что нравственный закон остается в пределах доброй воли и не означает ничего более конкретного, кроме решимости разумного существа следовать ему вопреки всем возможным искушениям и противодействиям склонностей, т.е. поступать по мотиву долга»* [10, ч. 3]. Так, Кант методично розробляв давню ідею стоїків, згідно з якою, чеснота полягає в тому, як ми ставимося до того, що ми робимо і чого ми досягаємо, а не в тому, що ми безпосередньо робимо та чого досягаємо. Немає різниці, чи досягли ми мети, чи ні, але моральним може вважатися лише те, чи діяли ми із почуття обов'язку або ні. Проте у порівнянні із принципом золотого правила категоричний імператив виграє і тут, оскільки він надає чіткі методичні вказівки до діяльності, які не можуть бути зрозумілі

інакше, тоді як золоте правило просто відкидається тим, що «ти повинен чинити якимось так, як ти би хотів». Чи можна однозначно зрозуміти, як я повинен чинити, якщо я не можу поставити себе на місце іншого? Не тільки для якоїсь одиначної людини – що було б виключенням – але й для більшості людей ставити себе на чийсь місце є проблемою. До того ж така практика тісно пов'язана з новітніми дослідженнями у сфері психології, з розрізненням «емпатії», «співчуття» та «співпереживання». Чи може людина без відповідної фахової освіти зрозуміти тонкощі відмінностей даних термінів, які тільки єдині можуть дозволити отримати більш-менш об'єктивну картинку «поглядом іншого». *«Чинити так, як я би хотів, щоб інший вчинив зі мною»* – але ж в кожного або в деякої значної частини інших, яку не можна назвати просто «виключенням» або «статистичною погрешністю», розуміння цієї максими докорінно відрізняється, що, наприклад, було яскраво теоретично обґрунтовано Гусерлем у його статті «Філософія як строга наука». Один із головних смислових моментів даної роботи саме й полягає в тому, що суб'єктивні переживання є невідтворюваними та недоступними іншим, чим вони відрізняються від об'єктивних явищ. Саме дана характеристика індивіда закидається Гусерлем тогочасній експериментальній психології як слабе місце, яке не дозволяє перетворити її на строгу науку [12, с. 128-158]. Категоричний імператив полишений і контексту інтерсуб'єктивності, і феноменології, і психології, оскільки мова в ньому йде не про відношення «я-інший», а про відношення «я-закон», яке є етичним або метафізичним, але не психологічним. До феноменології воно має відношення лише з тієї точки зору, що можна запитати про статус даного закону, але метафізика Канта (тобто його трансцендентальний ідеалізм) повно відповідає на це питання, про що вже було зазначено у відповідних розділах. Отже, окрім інших слабких місць у порівнянні категоричного імперативу та золотого правила, розуміння «чинити так, як...» є однією з найголовніших проблем останнього.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Основоположним поняттям етики Канта є поняття доброї волі. Добра воля – це конкретна синергія, гармонія та узгодженість дій відповідно із єдністю свободи та закону, раціонального та благого. Абсолютна та непогрішна (проте не моральна) добра воля називається святою волею. Добра воля є єдиним джерелом безумовної цінності серед всіх речей та явищ у світі. Кантова «добра воля» по смислу схожа на християнських «людей доброї волі». Дана концепція є необхідною для розроблення подальшої етики, яка в історії філософії закріплюється як «етика обов'язку» або «деонтологічна етика». Суть такої етики полягає в тому, що вона робить акцент на характеристиці самої дії, а вже тільки потім розглядає наслідки, тоді як консеквенціалістська етика, яка їй протистоїть, розглядає вчинок як моральний через призму його наслідків. Обов'язок в етиці Канта з'являється з чистої поваги до закону, морального закону, який виражений категоричним імперативом. Моральний закон є (або повинен бути, як це собі уявляв Кант) чимось на кшталт закону природи, який не існує сам по собі, але який кожна особа сама обирає задля себе як такий, що змушує її до діяльності. Єдина діяльність або поведінка, яка може вважатися моральною, це та, яка виконується із почуття обов'язку (поваги до закону). Імператив – це вимога. Категоричний імператив є синонімом морального імперативу, який позначає моральну норму як формально незалежну від будь-яких фактичних умов людського воління, тому вона є безумовно обов'язковою до виконання за будь-яких наших фактичних цілей. В той самий час, гіпотетичний імператив не відноситься до сфери морального, хоча й належить сфері практичного – в цьому місці вони не перетинаються. Категоричний імператив утворює з людини автономну моральну істоту зі свobodною волею, тоді як гіпотетичний імператив просто допомагає у формулюванні та досягненні необхідних цілей. Один принцип (як зазначає Кант) та три різні формулювання категоричного імперативу допомагають чітко зрозуміти моральний закон, а також утворюють ядро етичної деонтології. Можна позначити, що друга та третя формула категоричного імперативу не

обов'язково впливають із першої, тому вони є доповненнями даного принципу, який існує у розширеному вигляді. Далі, автономія раціональних агентів (або людська свобода волі) можлива тільки за умови їх моральної поведінки, тобто слідування обов'язку. Такий парадокс (на перший погляд) пояснюється тим, що раціональна істота тоді і тільки тоді є свобідною, коли обирає для себе моральний закон як закон природи, якому вона повинна неодмінно слідувати. Зрозуміти гармонію автономії та обов'язку можна за допомогою аналогії з демократичною державою, де громадяни самі або за допомогою вибраних представників обирають закони, яких вони зобов'язуються дотримуватись. Тобто єдиним дійсним легітимним законом тут може бути тільки той, який людина обрала сама собі. Таким в етиці Канта є самодисциплінуючий категоричний імператив, який значно відрізняється від інших моральних принципів, законів, настанов тощо, як, наприклад, золоте правило. Розходження між золотим правилом та категоричним імперативом для Канта та прибічників його етики є принциповими, тоді як для представників інших етик є незначущими або взагалі відсутніми. Головною різницею між цими двома принципами є те, що категоричний імператив завжди вказує на необхідний вчинок, тоді як золоте правило допускає певне відхилення в межах представлення конкретної особистості.

ВИСНОВКИ

Деонтологічна етика Канта – надзвичайно важливий та цікавий простір для досліджень з практичної філософії, цінний не тільки через його безумовну філософську значущість, а і через його прикладний характер. Імануель Кант був візіонером та гуманістом, тому його етика в деяких аспектах наперед визначила хід європейської думки та історії. Етика Канта є найбільш ваговою та детально розробленою етикою з тогочасних, але вона не стає архаїчною у порівнянні із сучасними доктринами. Проте, деякі її аспекти потребують корекції або видозміни. Так, наприклад, у підрозділі 1 розділу 2 було описано проблему брехні в Канта. Чому та як така проблема змогла з'явитись, на це дослідники не мають однозначної відповіді, проте всі сходяться в тому, що дана проблема існує і потребує вирішення. Проблема, суть якої полягає в тому, що за категоричним імперативом брехати заборонено, а за настановами Канта в інших працях брехати дозволено в окремих випадках, значно підриває авторитет даної етики. Проте вирішення її є нескладним і не потребує значної кількості інтелектуальних зусиль для осмислення, що демонструється прикладом «нацист та домогосподарка» у відповідному розділі. Далі, в даній роботі послідовно доводиться, що точка зору Канта в есе «Про уявне право...» є неморальною, антигуманною та, врешті-решт, хибною, і дане есе необхідно виключити як елемент етичної системи.

Різні теоретично-концептуальні фундаментальні аспекти кантової етики були описані вище, як-то визначення основоположного поняття етики, а саме поняття «добра воля», або встановлення та повноцінна аналітика імперативів. Категоричний імператив є єдиним можливим законом моралі, оскільки він був встановлений та доведений апіорно і виключно у згоді теоретичного та практичного розуму (*які є єдиним розумом*). Категоричний імператив поєднує сферу діяльності теоретичного та практичного розуму і вдало узгоджує взаємне існування ноуменів та феноменів. Саме завдяки цьому вдається порушити важливу філософську проблему свободи волі. Свобода волі можлива, як це відомо, тільки через усвідомлення власної зобов'язаності

слідуюванню та втіленню в дійсність категоричного імперативу. Усвідомлення власної підлеглості єдиному загальному моральному закону перетворює раціональну істоту на моральну, а, значить, на свобідну. Проте щодо статусу моральних та аморальних дій серед дослідників та знавців Канта також ведуться дискусії. Наприклад, відомо, що Кант вважає моральною та цінною дією тільки ту, яка була вчинена із почуття обов'язку, тоді як ряд читачів вважає (і справедливо), що інші мотиви дій призводять до аморальних вчинків. Допомога через любов, співпраця через повагу та підтримка через емоційну наближеність, здається, є повністю полишеними моралі діями (для таких читачів). Однак тут Канта можна розуміти і по-іншому: всі ці вчинки (допомога через любов тощо) є моральними, оскільки вони погоджувались із обов'язком, нав'язаним міркуванням, що дана максима моєї волі могла б стати всезагальним законом. Тобто якщо людина відчуває інші позитивні мотиваційні фактори для конструктивної діяльності відносно іншої людини, то така поведінка є цілком моральною, оскільки категоричний імператив у своїх формулах передбачає позитивну взаємодію раціональних істот.

Важливим фактором актуальності даної етики є також її пряма або дотична конфронтація з іншими етиками. В даній роботі в якості такої етики було обране широковідоме «золоте правило моралі», хоча подібний аналіз можна провести і відповідно з головними філософськими етиками всіх часів: аристотелівською, християнською, стоїчною, г'юмівською, ніцшевською, екзистенційною та іншими. Сенс даного аналітичного порівняння не тільки в безпосередньому дескриптивному протиставленні, але й в розробці прикладу для порівняння всіляких етик із етикою Канта взагалі. За таких умов необхідно найбільшу увагу приділяти формулам категоричного імперативу та порівнювати їх з максимами відповідних доктрин, які Кант назвав націленими на обслуговування ідей їх авторів, а не на віднайдення морального закону. В даному ж випадку, золоте правило розглядається не як елемент побудови моральної системи, але як буквальный та зрозумілий імператив. Оскільки воно полишено змістовної частини, а має лише апостеріорну, неточну, індуктивну

та емпіричну формальну, воно програє категоричному імперативові як безпосередньо імперативові, який хоча і полишений змістовної частини, проте має довершену апіорну формулу. І навіть це не зовсім так, оскільки така характеристика категоричного імперативу характерна лише для першої його формули, а ось друга формула має змістовно-формальну структуру, де форма – «стався тільки як до цілі і ніколи як до засобу», а зміст – «людство».

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О., Малахов В. А. Етос і мораль у сучасному світі — К., 2004
2. Антисери Д., Реале Дж. От романтизма до наших дней / Дарио Антисери, Джованни Реале. Западная философия от истоков до наших дней. Т.4 – СПб.: Пневма, 2003 – 880 с.
3. Аристотель. Метафизика / Аристотель. Сочинения в 4 томах. Т. 1– М.: Мысль, 1976. – 550 с.
4. Артемьева О.В. Об оправданности лжи из человеколюбия / Артемьев Ольга Владимировна. Логос. 2008. № 5. с. 40-59.
5. Бистрицький Є., Бойченко М., Лой А., Єрмоленко А. Практична філософія: реальність і можливості. Круглий стіл «Філософської думки». – Філософська думка, 2017, № 3, с. 6-23.
6. Богачов А. Блага цивілізації / Філософська думка. - 2014. - № 1. - С. 43-50. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_1_6
7. Богачов А. Головне питання інтелігенції / «Як відповісти на головне питання інтелігенції?» Філософська думка. – 2014. – № 2. – с. 77 – 89
8. Богачов А., Бурковський І., Кебуладзе В., Терлецький В. Термінологія класичної німецької філософії / Український переклад термінології німецької гуманітаристики. – Філософська думка, 2016, №1, с. 77-84
9. Васильев В.В. Маргиналии к работе Канта о мнимом праве на ложь / Вадим Вальеревич Васильев. Логос. 2008. № 5. с. 144–150.
10. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности / Абдусалам Абдулкеримович Гусейнов [Электронный ресурс] URL: https://iphras.ru/uplfile/ethics/RC/ed/school3/materials/guseinov_gr.html
11. Гусейнов А.А. Что говорил Кант, или почему невозможна ложь во благо? / Абдусалам Абдулкеримович Гусейнов. Логос. 2008. № 5. с. 103–121.
12. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Эдмунд Гуссерль. Философия как строгая наука – Новочеркасск: Сагуна, 1994 – 357 с.

13. Єрмоленко А. М. Генеалогія моралі як габітусу розуму / Збірник наукових матеріалів за результатами Всеукраїнського круглого столу "Читання пам'яті Івана Бойченка-2019. Людина. Історія. Мораль" (25 жовтня 2019 р.) Київ : Знання України, 2019. - С. 3-11.
14. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: Підруч. К., 1999;
15. Загальна декларація прав людини (рос/укр). ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948.
16. Золотое правило нравственности. Электронная библиотека ИФ РАН. Новая философская энциклопедия / за авт. А. А. Гусейнов. [Электронный ресурс] URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0178ce723d380e677f161178>
17. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 6 – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
18. Кант И. К вечному миру / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 6 – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
19. Кант И. Критика практического разума / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 4 Ч. 1 – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
20. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
21. Кант И. Лекции по этике. / Иммануил Кант. – М.: Республика, 2005 – 431 с.
22. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 4 Ч. 2 – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
23. Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия / Иммануил Кант. Трактаты и письма – М.: Наука, 1980. – с. 232-237.
24. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 4 Ч. 1 – М.: Мысль, 1965. – 544 с.

25. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука / Иммануил Кант. Сочинения в 6 томах. Т. 4 Ч. 1 – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
26. Капустин Б. Г. Критика кантовской критики «права лгать» / Борис Гурьевич Капустин. Логос. 2008. № 5. с. 122–143.
27. Козловський В. Кантова моральна антропологія: загальні контури проекту / Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер.: Філософія. - 2013. - Вип. 13. - С. 53-61. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2013_13_13
28. Кьеркегор С. Понятие страха. / Сёрен Кьеркегор – 4-е изд. – М.: Академический проект, 2017. – 217 с.
29. Лой А. М. Предмет і загальні засади практичної філософії / Анатолій Лой. Практична філософія – К.: Либідь, 2007 – с. 8-28.
30. Лой А. Філософська антропологія і практична філософія / Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження). Ч. 1. / Зб. наук. праць. Філософські діалоги'2010 — Вип. 4. — К., 2010.
31. Пинкер С. Лучшее в нас. Почему насилия в мире стало меньше / Стивен Пинкер — М.: Альпина нон-фикшн, 2021. — 952 с.
32. Платон. Менон / Платон. Собр. соч. в 4-х томах. Том 1. – М.: "Мысль", 1990 – 860 с.
33. Платон. Протагор / Платон. Собр. соч. в 4-х томах. Том 1. – М.: "Мысль", 1990 – 860 с.
34. Поддьяков А.Н. Ложь злоумышленнику о местонахождении жертвы и полемика о нравственном принципе правдивости / Александр Николаевич Поддьяков. Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. N 1(9). [Электронный ресурс] URL: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2010n1-9/273-poddiakov9.html>
35. Рьод В. Шлях філософії: XIX – XX століття / Вольфган Рьод – Київ: «Дух і Літера», 2010. – 368 с.

36. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия / Лев Шестов — М.: Прогресс —Гнозис, 1992. — 304 с.
37. Этика. Электронная библиотека ИФ РАН. Новая философская энциклопедия / за авт. А. А. Гусейнов. [Электронный ресурс] URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHe580c35fb9510cd4c8eae5>
38. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам / Дэвид Юм. Сочинения в 2 томах. Т. 1 – М: Мысль, 1996. – 733 с.
39. Beck L. W., A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason / Lewis White Beck. Chicago: University of Chicago Press. – 1960.
40. Guyer P. Kant and the Claims of Knowledge / Paul Guyer. New York: Cambridge University Press. – 1987.
41. Guyer P. Kant's Groundwork for the Metaphysics of Morals: A Reader's Guide / Paul Guyer. New York: Continuum. – 2007.
42. Hill T. E., Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory / Thomas E. Hill. Ithaca: Cornell University Press, 226–250. – 1992.
43. Hill T. E., Kantian Constructivism in Ethics, / Thomas E. Hill. Ethics, 1989a.
44. Hill T. The Blackwell Guide to Kant's Ethics / Thomas Hill. John Wiley & Sons, 2009.
45. Hirst E. W. The Categorical Imperative and the Golden Rule" / Philosophy, 1934 – 9 (35): 328–335.
46. Johnson, Robert and Adam Cureton, "Kant's Moral Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/kant-moral/>
47. Korsgaard C., The Sources of Normativity / Christine Korsgaard. New York: Cambridge University Press. – 1996.

48. Macintyre A. Truthfulness and Lies: What Can We Learn from Kant / Macintyre Alasdair. Ethics and Politics: Selected Essays. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. 2006.
49. Wood A., Kant's Ethical Thought / Allen Wood. New York: Cambridge University Press. – 1999.